DATE NOI CU PRIVIRE LA EVOLUŢIA BISERICII FOSTEI MĂNĂSTIRI COTMEANA

LIA BĂTRÎNA şi ADRIAN BĂTRÎNA

Plasată într-o regiune ce beneficiază de o intensă viaţă economică şi culturală, mănăstirea Cotmeana constituie unul dintre primele aşezăminte mănăstireşti apărute la sfîrşitul evului mediu timpuriu, ca rezultat al procesului de cristalizare a monahismului în Ţara Românească.

Parte componentă a problemei arhitecturii medievale timpurii de zid de la Dunărea de Jos, biserica acestui aşezămînt a constituit obiectul unor numeroase discuţii purtate de specialişti, de multe ori pe baza aceluiaşi material investigat, din care nu au lipsit nici rezultatele oferite de sondajele arheologice efectuate în anul 1956[1]. Reluate în cursul anului 1972, în cadrul lucrărilor de restaurare întreprinse de Direcţia Monumentelor Istorice şi de Artă, cercetările arheologice de la fosta mănăstire Cotmeana se înscriu în seria necesităţilor de informare istorică, rezultatele lor — coroborate cu datele de natură documentară privite într-o lumină nouă — permiţîndu-ne unele precizări cu privire la principalele etape ale evoluţiei acestui aşezămînt şi la locul său în cadrul dezvoltării vechii arhitecturi româneşti.

Deşi, în urma cercetărilor întreprinse pe o scară mai largă[2], dispunem de o nouă şi mai sporită documentare ce ilustrează întreaga evoluţie a complexului monastic, ne vom rezuma la prezentarea rezultatelor cercetării efectuate asupra componentei principale a ansamblului — biserica —, celelalte informaţii obţinute, fiind utilizate numai în măsura în care contribuie la lămurirea unor probleme legate de obiectivul luat în discuţie.

Interiorul bisericii a fost cercetat prin executarea unei secţiuni longitudinale (S VI) şi a şase casete (S I — V şi S VII) plasate la nord de aceasta, cîte una în altar şi pridvor şi patru în naos şi pronaos. Cele opt secţiuni (S 23—30), trasate în exteriorul bisericii, au afectat laturile sale de sud şi de est (fig. 1). Restul secţiunilor au permis cercetarea integrală a laturii de est a incintei şi parţială a laturilor sale de sud, vest şi nord.

Observaţiile de natură stratigrafică au fost îngreuiate de faptul că în cadrul unei mai vechi acţiuni de restaurare, desfăşurată în anul 1959, s-a procedat la o decapare a terenului pe un perimetru de 4—6 m în jurul bisericii, evacuîndu-se toate depunerile arheologice pînă la o adîncime ce coboară sub nivelul de construcţie al edificiului. Pe de altă parte, urmele lăsate la interior, într-o primă etapă, de procesul de construcţie cît şi cele datorate unor acţiuni de refacere a monumentului, au fost în bună măsură distruse de constructorii ce au acţionat în diferite momente istorice, aceştia efectuînd aproape de fiecare dată o operaţie de curăţire, înlăturînd depunerile şi amenajările anterioare.

Teritoriul pe care se află astăzi ansamblul fostei mănăstiri Cotmeana a oferit din cele mai vechi timpuri condiţii prielnice locuirii omeneşti. Stratul de cultură neolitică, surprins în marea majoritate a secţiunilor efectuate, prezintă în compoziţia sa bucăţi de chirpic, fragmente ceramice şi un bogat material osteologic. Faţa acestui strat ilustrează faptul că, în această epocă, terenul prezenta o pantă orientată pe direcţia est-vest, diferenţa de nivel fiind de 1,06 m pe o distanţă de numai 12,75 m. În intervalul de timp cuprins între momentul părăsirii aşezării neolitice şi cel al apariţiei primilor constructori medievali, panta terenului este atenuată de un strat de viitură — pămînt aluvionar gălbui — ce reduce diferenţa de nivel la 0,36 m pe distanţa mai sus amintită (fig. 2).

Suprafeţele cercetate au oferit informaţii de natură arheologică care, coroborate cu cele de natură arhitecturală, ne-au permis obţinerea unei imagini de ansamblu asupra formelor iniţiale ale complexului cît şi stabilirea principalelor etape de evoluţie a edificiului central, ca urmare a refacerilor şi adăugirilor suferite în decursul timpului. Cele trei faze mari de construcţie vor fi prezentate în succesiunea lor revenind asupra cronologiei în momentul cînd vom lua în discuţie datele documentare.

I. Din *prima fază de construcţie a bisericii* se păstrează doar fundaţiile — denumite de noi „Cotmeana I" — care, trebuie spus de la bun început, au fost reîntrebuinţate aproape integral într-o a doua etapă. Ceea ce s-a putut remarca în toate secţiunile efectuate pînă acum este faptul că, la pregătirea terenului în vederea construirii acestui aşezămînt, nu s-a folosit sistemul defrişării prin foc, procedeu destul de des întîlnit în această epocă. Şanţurile de fundaţie ale primilor constructori medievali se vor tăia, deci, de la partea superioară a stratului de viitură, depăşind în lăţime cu aproximativ 0,30 m viitoarele temelii. Acestea au fost lucrate din piatră de rîu legată cu mortar. Analizele de laborator[3], la care au fost supuse probele de mortar recoltate din diferite puncte ale fundaţiei (absida altarului, zidul despărţitor dintre naos şi pronaos, zidul de vest al pronaosului), au arătat că liantul folosit conţinea var într-o proporţie cuprinsă între 20 şi 30%, restul amestecului constînd din nisip de rîu cu o granulaţie ce nu depăşeşte 15 mm. Deşi tehnologia este destul de neîngrijită, dovada constituind-o existenţa cuiburilor de var (carbonat neomogenizat) şi lipsa adaosului hidraulic (praf de cărămidă), rezistenţa mecanică a mortarului este bună, datorită prezenţei varului hidraulic. Fundaţiile prezintă pe tot traseul lor o lăţime unitară de 0,90 m şi o adîncime de 0,70 m. Cele două fundaţii transversale aveau la bază cîte doi tiranţi de lemn cu secţiunea pătrată (fig. 2).

Din nivelele corespunzătoare primei etape de construcţie (mortar, resturi de alte materiale), cît şi din cele legate de procesul de amenajare a interiorului şi exteriorului bisericii — ne referim la stratul de nivelare ce trebuie să fi existat în vederea atenuării pantei terenului şi la pardoseală — nu s-a păstrat decît un strat de pămînt castaniu argilos, surprins în carourile 14—19 ale secţiunii S VI, deci în exteriorul bisericii, strat ce constituie rezultatul unei acţiuni de nivelare întreprinse de constructori. În mod sigur ea a fost precedată de o curăţire a terenului de urmele lăsate de procesul de construcţie. Grosimea sa mică (6—8 cm) ne determină să apreciem că o parte din el a fost amputată într-o a doua etapă de construcţie, deoarece, cel puţin în apropierea limitei de vest a pronaosului ar fi trebuit să aibă o grosime de 0,36 m, dimensiune ce i-ar fi permis să acopere în întregime fundaţia. Cauza absenţei depunerilor şi amenajărilor aparţinînd acestei prime faze nu poate fi pusă decît în legătură cu operaţiile de răzuire efectuate în interiorul şi exteriorul edificiului într-o a doua mare etapă, de refaceri radicale.

Urmărind traseul fundaţiilor păstrate, s-a putut reconstitui planul primei biserici ridicate în acest loc, conform căruia ne aflăm în faţa unui triconc simplu, caracterizat prin dispunerea în lungime a celor trei încăperi: altarul, naosul şi pronaosul. Ultimele două compartimente erau despărţite printr-un perete plin (fig. 3 a). Biserica are un diametru longitudinal exterior de 15,10 m, principalele sale compartimente prezentînd următoarele dimensiuni interioare: 2,60×4,25 m pronaosul, 7,40×4,25 m naosul şi o deschidere de 3,30 m cu o adîncime de 1,60 m altarul. Absidele naosului şi altarului sînt semicirculare

[1] I. Barnea şi N. Constantinescu, *Sondajul de la mănăstirea Cotmeana*, „Materiale şi cercetări arheologice", V, 1959, p. 665—670.

[2] Cele 46 de secţiuni şi casete săpate pe parcursul cercetării au fost numerotate de la I—VII în interiorul bisericii şi de la 1—39 în exteriorul său.

[3] Analizele au fost efectuate în cadrul laboratorului D.M.I.A. de către Tatiana Pogonat, căreia îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

https://biblioteca-digitala.ro

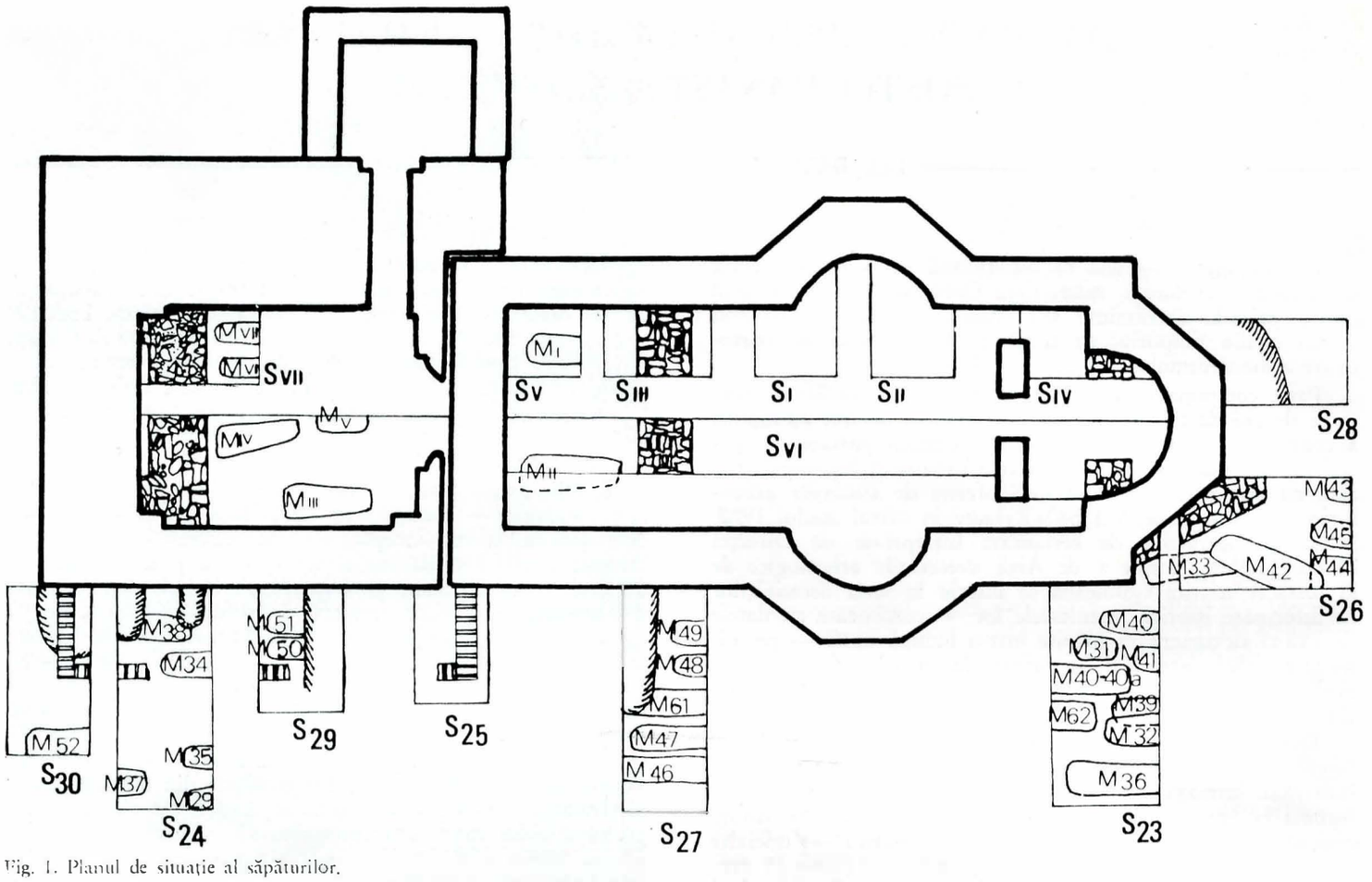

Fig. 1. Planul de situaţie al săpăturilor.

la interior şi poligonale (3 laturi) la exterior, cele aparţinînd primului fiind destul de puţin profilate, mai precis beneficiind de o deschidere de 2,80 m şi o adîncime de 0,95 m.

Din fundaţia absidei altarului s-a conservat doar jumătatea sa de sud, restul fiind total eliminată în cursul operaţiilor de subzidire făcute de vechea Comisie a Monumentelor Istorice (fig. 4). Ulterior, în timpul lucrărilor de restaurare întreprinse în anul 1959, decaparea efectuată în vederea amenajării unui trotuar din beton armat în jurul bisericii a deranjat primele asize a ceea ce s-a păstrat din fundaţia altarului.

Cît priveşte materialul folosit în elevaţie, dată fiind lipsa molozurilor rezultate din demolare, nu putem emite decît ipoteza că acesta era cărămida, bazîndu-ne pe faptul că în secţiunile practicate pe latura de sud a incintei a fost surprins un strat compus din spărtură de cărămidă, ce suprapunea direct stratul de viitură, deci nivelul de la care s-au tăiat şanţurile de fundaţie ale primilor constructori. Ţinînd cont de realitatea, constatată de noi în cursul cercetărilor, că în prima etapă toate construcţiile din incintă, inclusiv împrejmuirea, erau realizate din lemn — piatră sau cărămidă neintervenind nici măcar în cazul fundaţiilor — cît şi de faptul că nivelarea efectuată în interiorul primelor chilii suprapune fragmentele de cărămidă, putem conchide că acestea nu pot constitui decît resturile materialului folosit la ridicarea bisericii, singura construcţie de zid întîlnită în incintă în această epocă.

Referindu-ne la sistemul de boltire adoptat de constructori, în condiţiile în care nu cunoaştem decît planul, credem că atît naosul cît şi pronaosul erau boltite semicilindric, absidele beneficiind de semicalote sferice[4]. Posibilitatea acoperirii zonei centrale a naosului cu o turlă este puţin probabilă dacă luăm în considerare faptul că diferenţa între deschiderea absidelor laterale şi lăţimea naosului este de 1,40 m, ceea ce creează dificultăţi la reducerea prin arce pe console a spaţiului dreptunghiular la un pătrat, aşa cum întîlnim la biserica mănăstirii Cozia.

În stabilirea, pe baza stratigrafiei, a principalelor etape de construcţie a bisericii am beneficiat şi de informaţiile furnizate de secţiunile săpate pe latura de sud a actualei incinte, unde

[4] Un sistem de boltire similar se pare că a avut şi prima biserică de la Vodiţa (vezi: Radu Greceanu şi Eugenia Greceanu, *Istoricul şi restaurarea fostei mănăstiri Cotmeana*, „Monumente istorice. Studii şi lucrări de restaurare", II, 1967, p. 86).

Fig. 2. Profilul de nord al secţiunii VI: 1. Strat de cultură neolitică; 2. Strat de viitură — pămînt aluvionar gălbui; 3. Pămînt castaniu argilos — nivel exterior al primei biserici; 4. Mortar rezultat din procesul de construcţie al pridvorului; 5. Strat de argilă vineţie cu pigment de cărbune; 6. Strat de moloz; 7. Nisip şi argilă; 8. Argilă vineţie-nisipoasă cu pigmenţi de cărămidă; 9. Mortar rezultat din procesul de construcţie al noului pronaos; 10. Argilă vineţie; 11. Nisip — suport pardoseală; 12. Tiranţi.

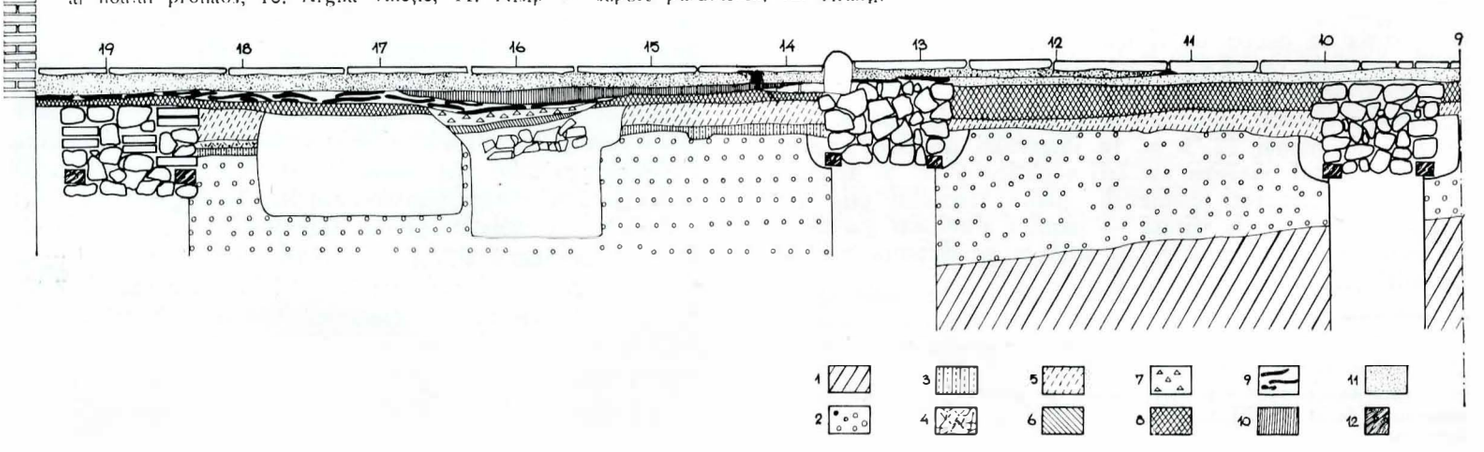

https://biblioteca-digitala.ro

urmele lăsate de procesele de construcție și de refacere ale chiliilor — petrecute de cele mai multe ori simultan cu acelea ale edificiului central — s-au conservat, ilustrînd toate momentele constructive. Referindu-ne, deci, la latura de sud a incintei, reamintim prezența la fața stratului de viitură a fragmentelor de cărămidă suprapuse de un strat de argilă vineție. Pe acest strat de nivelare, puțin îngropate, vor fi așezate tălpile de lemn ale chiliilor, dispuse în plan după obișnuitul sistem de grupare a cîte două încăperi la un vestibul, accesul în acesta efectuîndu-se direct din afară. Interiorul corpului de chilii a fost amenajat cu ajutorul unui strat de argilă bătătorită, ce constituie primul nivel medieval de viețuire.

Puternicele urme de arsură prezente la fața acestui strat cît și starea în care au fost surprinse tălpile de lemn — complet carbonizate — ne îndreptățesc să considerăm că întreg complexul a fost dezafectat relativ curînd după construcție — neîntîlnind depuneri și nici reamenajări interioare sau exterioare — ca urmare a unui incendiu care în mod sigur a deteriorat și biserica. Deși urmele acestui incendiu nu s-au păstrat *in situ* în interiorul bisericii, fiind eliminate în contextul unei acțiuni de răzuire, ele sînt întîlnite sub forma unor pigmenți de cărbune în stratul de argilă vineție, rezultat al unei nivelări — efectuate într-o a doua etapă — ce a angrenat și material carbonizat.

II. După cum am mai amintit în rîndurile precedente, *cea de-a doua mare etapă de construcție*, ce afectează toate componentele așezămîntului, este precedată — în cazul bisericii — de un proces de curățire a terenului de molozurile rezultate în urma demolării, de resturile datorate incendiului, cît și de toate depunerile stratigrafice aparținînd primei etape.

A doua biserică ridicată în cadrul complexului monastic, denumită de noi „Cotmeana II", respectă aproape întru totul traseul fundațiilor anterioare, succesiunea celor două faze principale de construcție putînd fi mult mai bine observată planimetric în zona altarului (fig. 3 — *a* și *b*), unde noua absidă se sprijină în bună măsură pe o altă fundație ce o dublează pe cea veche la interior. La o distanță de 4,50 m de latura de vest a pronaosului, paralelă cu aceasta, a fost identificată o fundație transversală, cu grosimea de 1,00 m, ale cărei extremități — arcuite pe verticală, ca urmare a unei presiuni deosebite exercitate în aceste puncte — se înscriu în limitele impuse de lățimea bisericii (fig. 5 și 6). Păstrată pe o adîncime de 0,73 m, această fundație se prezintă sub forma unei zidării mixte (fig. 5 și 6), executată din rînduri alternative de piatră de rîu și cărămizi[5] — identice din toate punctele de vedere cu cele întîlnite în elevația bisericii II — legate cu un mortar care este de aceeași factură cu cel întrebuințat la noua fundație a absidei altarului și în elevație, dar se deosebește de cea a mortarului utilizat în fundația primei biserici. Analiza probelor de mortar recoltate din fundația ce apare pe latura de vest a monumentului, din cea adosată primei abside a altarului cît și din elevația bisericii II ne relevă faptul că la toate acestea proporția între elementele componente ale liantului este de 6,5% var și 93,5% agregat, deosebindu-se, deci, radical de cea întîlnită într-o primă epocă. Factura complet diferită a mortarului din cea de-a doua etapă este dată și de culoare (gălbuie), de agregat (granule pînă la 40 mm și procent mic de nisip fin, ce determină o structură foarte poroasă) și de prezența pigmenților de cărbune în componența sa. Aceste deosebiri de structură a mortarelor constituie probe ce diferențiază, o dată mai mult, elementele de zidărie ce aparțin primelor două faze principale de construcție.

Din depunerea ce corespunde acestei etape de construcție nu ni s-a păstrat decît un strat de mortar, în grosime de 6 cm, surprins pe o lungime de 42 cm chiar lîngă fundația nou apărută pe latura de vest, restul fiind răzuit după terminarea edificiului. În cursul amenajărilor interioare se efectuează o nivelare cu un strat de argilă vineție pigmentată cu cărbune. Grosimea ei destul de mică (10—24 cm) — în condițiile în care nu acoperă fundațiile în întregime — ne conduce la concluzia că și fața acestei depuneri a fost amputată într-o etapă ulterioară. La fața stratului de nivelare a fost amenajată o pardoseală din care nu s-a mai păstrat decît suportul său de mortar (în grosime de 3 cm) pe care se pot observa amprentele lăsate de cărămizi (fig. 7). Cele două dimensiuni (32×19 cm) date de aceste amprente ne conduc la concluzia că atît în cuprinsul acestei pardoseli cît și în cel al elevației au fost utilizate cărămizi de aceleași dimensiuni (32×19×6 cm).

Și în această epocă întîlnim același plan triconc ce cuprinde, pe lîngă obișnuitele spații de cult: altar, naos și pronaos, o noutate în materie de arhitectură eclesiastică din țara noastră: pridvorul (fig. 3 b și 16 b). Datele dimensionale ale noilor încăperi sînt puțin modificate, cu excepția pronaosului care se menține între aceleași limite. Pridvorul este de formă pătrată cu latura de 4,25 m. Ca urmare a apariției celui de-al patrulea compartiment și a retragerii spre vest a absidei altarului cu 0,85 m, lungimea axului longitudinal al bisericii ajunge la 19,90 m.

Ca o remarcă de ordin general, legată de materialele de construcție întrebuințate, trebuie reținut faptul că întreaga biserică va fi construită exclusiv din cărămidă, piatra intervenind doar sub formă brută în cazul fundațiilor și sub formă prelucrată în cadrul unor ancadramente din care azi nu se mai păstrează nimic, înlocuirea lor petrecîndu-se într-o epocă mai tîrzie. Zidăria prezintă rosturi largi și îngrijit lucrate, cu grosime de 4—5 cm, pline cu mortar pînă la fața cărămizilor. Zidul despărțitor dintre naos și pronaos nu s-a păstrat decît la nivel de fundație. Amprentele lăsate la fața ei de cărămizi a căror dimensiuni sînt de 32×19 cm ne permit să susținem că și în a doua etapă a existat un zid plin între naos și pronaos.

Din pridvor, de asemenea, nu ni s-a păstrat decît fundația laturii sale de vest — legătura între această fundație și aceea a pronaosului s-a efectuat într-o etapă ulterioară[6] (fig. 8) —

[5] În cadrul cercetărilor mai vechi, această fundație a fost interpretată în mod greșit ca fiind *„de aceeași factură și în continuare cu temelia bisericii propriu-zise"* (vezi I. Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.P.R.*, „Studii Teologice", 1960, nr. 3—4, p. 223—225).

[6] În secțiunea redeschisă în punctul de joncțiune, de pe latura de sud, a ultimelor două compartimente, s-a putut observa clar delimitarea între cele două fundații, diferențele de tehnică și de structură fiind evidente (fig. 8).

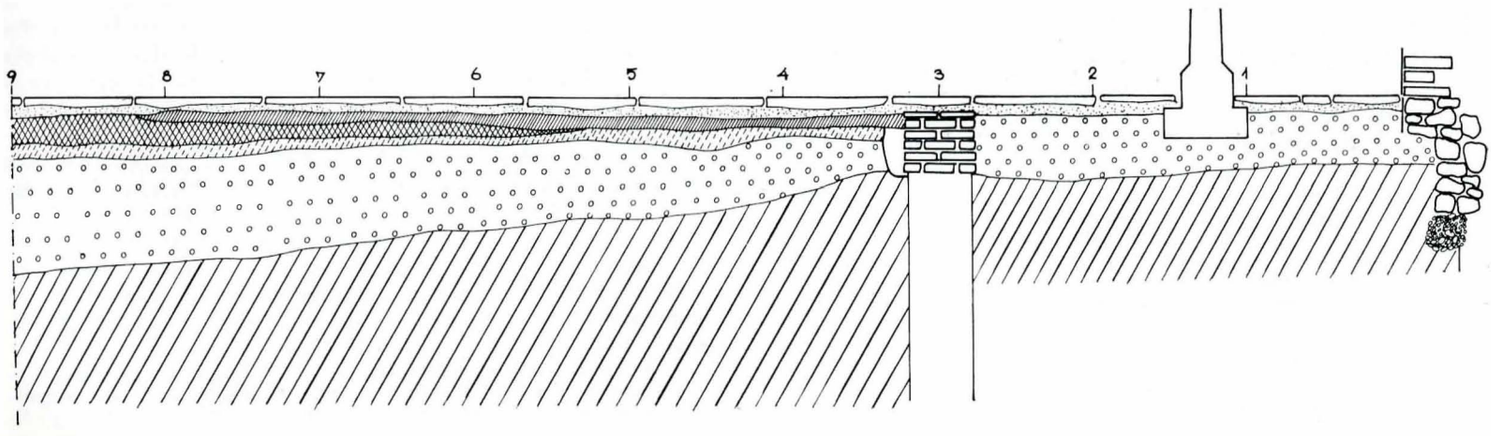

https://biblioteca-digitala.ro

și o parte din naşterea arcadei sale de sud, ce se sprijinea pe latura de vest a pronaosului şi pe un stîlp sau o coloană susţinută tocmai de această fundaţie. Prin extinderea unui sondaj mai vechi, de pe faţada de sud a bisericii, am putut observa că ceea ce era considerată drept naştere a unei „firide mai largi şi mai joase" decît restul firidelor[7], constituie de fapt naşterea unei arcade cu arhivolta în retragere (fig. 9 şi 10). Pe de altă parte, inexistenţa unor fundaţii pe latura de nord şi de sud a pridvorului face imposibilă prezenţa zidăriei pe aceste două faţade, deci şi a firidelor. La toate acestea, adăugînd observaţia că latura de vest a pronaosului prezintă la exterior tencuială pictată chiar sub naşterea arcadei mai sus amintite (fig. 9), nu ne rămîne decît să conchidem că, în tot timpul cît a funcţionat, pridvorul a fost deschis, accesul efectuîndu-se atît pe latura de nord cît şi pe cea de sud, sau poate chiar pe cele trei laturi aşa după cum se întîmplă în cazul bisericii Sf. Vineri din Tîrgovişte[8].

Admiţînd faptul că tabloul ctitoricesc (fig. 12), ce aparţine unei picturi executate în secolul al XVIII-lea, reprezintă o transpunere în ansamblu a celui iniţial — chiar dacă în detalii această preluare nu a avut loc — putem afirma, o dată mai mult, că pridvorul era deschis şi suprapus de un turn-clopotniţă, aşa după cum apare reprezentat în tabloul mai sus amintit. Într-o etapă anterioară, împingerile exercitate de arcadele pridvorului asupra faţadei sale de vest — favorizate tocmai de existenţa unei sarcini sporite reprezentată de clopotniţă — au necesitat sprijinirea sa prin două contraforturi dispuse la o distanţă de 2,90 m unul faţă de celălalt, din care nu s-au mai păstrat decît fundaţiile (fig. 3 *b*).

Pe de altă parte, nu ni se pare lipsită de semnificaţie, pentru această epocă de construcţie, absenţa urmelor unui alt turn care să fi putut îndeplini rolul de clopotniţă în cadrul aşezămîntului. Singurele fundaţii, descoperite pe latura de răsărit a incintei, care pot fi socotite a fi avut o asemenea destinaţie, aparţin unui moment constructiv ulterior primului sfert al secolului al XV-lea. Datarea s-a făcut pe baza observaţiei că nivelul lor de construcţie suprapune groapa unui mormînt al cărui înhumat deţinea un ducat emis în timpul lui Mihail I sau Dan II, în intervalul cuprins între anii 1418—1424[9].

Apartenenţa acestor fundaţii la o altă etapă de construcţie este susţinută şi de structura mortarului, ce diferă faţă de cea întîlnită în prima sau în a doua etapă. De această dată proporţia este de 18,3% var şi 81,7% nisip, ultimul avînd o curbă granulometrică aproape monogranulară (de 1 mm şi foarte puţin de 3 mm).

Tot într-o epocă mai tîrzie, poate şi în scopul protejării picturii din interiorul pridvorului deschis, în jurul său a fost amenajată o copertină ai cărei stîlpi de lemn se sprijineau pe o fundaţie rudimentar executată, din cîteva rînduri de cărămizi fragmentare legate cu pămînt, surprinsă la o distanţă de 1,25 m de biserică (fig. 11). Faptul că această amenajare a înconjurat pridvorul pe cele trei laturi ne întăreşte convingerea că proteja un compartiment deschis tot pe trei laturi.

Cît priveşte sistemul de boltire, atît naosul cît şi pronaosul sînt acoperite cu o boltă semicilindrică, subliniată spre est printr-un timpan semicircular. Absidele sînt acoperite prin semicalote sferice, cea a altarului fiind cu puţin mai joasă decît înălţimea maximă a bolţii naosului, iar cele de nord şi de sud aflîndu-se chiar sub nivelul de naştere al bolţii centrale.

Arhitectura faţadelor se distinge printr-o suită de firide lungi, ce înconjură întreaga biserică, terminîndu-se la partea superioară cu arce semicirculare a căror arhivolte sînt subliniate de discuri smălţuite (cu diametrul de 9—10 cm) şi de un rînd de cărămizi aşezat pe lat. Sub nivelul cornişei, realizată din cărămizi dispuse în formă de dinţi de ferestrău, este plasat un alt şir de discuri. La rîndul său, timpanul, ce subliniază bolta semicilindrică, este conturat şi el cu un rînd de

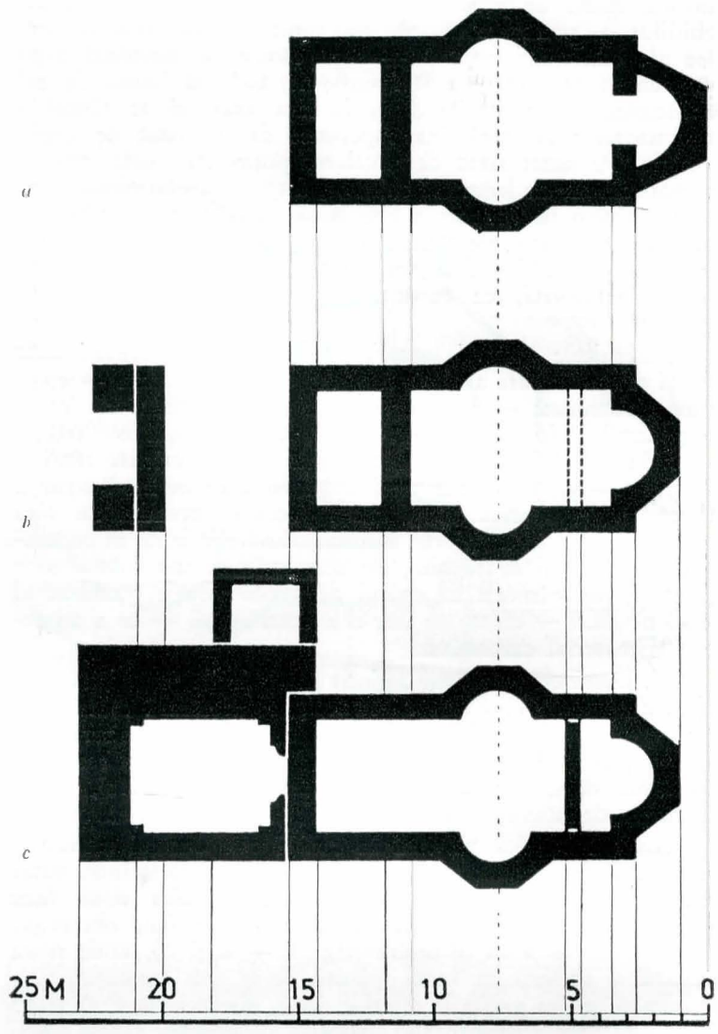

Fig. 3. Succesiunea principalelor etape de construcţie ale bisericii de la Cotmeana: planul fundaţiilor Cotmenei I (a); Cotmeana II (b); monumentul actual (c).

discuri suprapus de unul de cărămizi aşezate pe lat. Acelaşi motiv decorativ sublinia şi arhivoltele arcadelor pridvorului.

Recentele observaţii efectuate asupra paramentului bisericii — pînă acum considerat de cercetători a fi fost aparent — au permis identificarea unor urme de tencuială, pe care s-a imitat, prin sgrafitare şi culoare roşie, apareiajul de cărămidă. Acestea constituie dovada certă a faptului că de la început faţadele erau acoperite integral cu tencuială, în cadrul paramentului zugrăvit detaşîndu-se clar elementele ceramice smălţuite[10].

A doua etapă de construcţie este reprezentată, pe latura de sud a incintei, tot de un corp de chilii de lemn, a căror tălpi nu au mai fost aşezate direct pe sol ci pe o mică fundaţie realizată din bolovani de rîu legaţi cu mortar.

Planul noului corp este determinat de acelaşi sistem de grupare a cîte două chilii la un vestibul, toate precedate de o galerie de acces. Interiorul acestor încăperi este nivelat cu un strat de argilă vineţie, în care a fost găsit un ducat emis de Mircea cel Bătrîn în intervalul cuprins între anii 1386—1396. La faţa acestui strat este organizată o pardoseală din cărămidă, în încăperile locuibile, iar în celelalte — galeria şi vestibulele — este aplicat un strat de argilă bine bătătorită. La exterior, precedînd galeria, a fost amenajat un pavaj din cărămizi fragmentare.

III. În cursul secolului al XVIII-lea întregul complex suferă importante transformări, în cadrul bisericii fiind înlocuite ancadramentele ferestrelor şi ale intrării în pronaos. Prin desfiinţarea zidului despărţitor dintre naos şi pronaos se obţine o singură încăpere ce preia în totalitate funcţia de naos. Tot acum, este dezafectat pridvorul şi înlocuit cu un compartiment închis de dimensiuni mai mari (5,80 m × 4,25 m),

[7] Sondajul, efectuat în cursul lucrărilor de restaurare din anul 1959, a surprins retragerea arcadei, dar nefiind extins suficient în suprafaţă şi adîncime, a considerat-o ca o dovadă adusă în sprijinul ideii de prezenţă a unei firide pe latura de sud a „pronaosului", aşa cum era denumit pridvorul (vezi la Radu Greceanu şi Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 79.)

[8] Cristian Moisescu, *Consideraţii asupra arhitecturii bisericii Sf. Vineri din Tîrgovişte*, „Valachica", 1969, p. 80; Ştefan Balş şi Rodica Măneiulescu, *Un tip neobişnuit de pridvor în arhitectura veche din Muntenia*. „B.M.I.", XL, nr. 3/1971, p. 75 şi p. 76, fig. 4.

[9] Identificările au fost efectuate cu concursul Cabinetului de numismatică al Bibliotecii Academiei R.S.R.

[10] Cristian Moisescu, *Decoraţia exterioară zugrăvită pe tencuială a monumentelor din Ţara Românească (sec. XIV—XVII)*. „Revista muzeelor şi monumentelor, seria Monumente istorice şi de artă", nr. 1/1974, p. 55.

https://biblioteca-digitala.ro

a cărui funcție va fi de acum înainte cea de pronaos (fig. 3 *c*). Deasupra acestei încăperi va fi înălțată o clopotniță a cărei scară de acces se află plasată în grosimea zidăriei laturii de nord. Fundațiile noului pronaos, observate în S VI, S 24, S 25 și S 30, sînt total diferite față de cele anterioare atît ca tehnică de lucru și material utilizat, cît și în ceea ce privește cota de nivel la care se află tălpile lor (fig. 8). Se remarcă faptul că ele sînt turnate, materialul folosit constînd din cărămizi fragmentare legate cu mortar. În vederea compactării solului, pe fundul șanțului de fundație au fost bătuți țăruși din lemn de stejar (fig. 8). Între tălpile celor două temelii se observă o diferență de adîncime de 0,14 m în favoarea celei a noului pronaos.

Transformările suferite de biserică în această epocă se încheie prin adăugarea unui pridvoraș pe latura de nord a pronaosului. Amenajările efectuate în interiorul bisericii în cursul secolului al XVIII-lea au fost surprinse în colțul de sud-vest al pronaosului inițial sub forma unei pardoseli din cărămidă hexagonală cu laturile inegale (cea mare de 12 cm iar cea mică de 9 cm), iar în noul pronaos sub forma unui pavaj realizat din cărămizi dreptunghiulare, cu dimensiunile egale cu cele ale cărămizilor utilizate în zidăria compartimentului în care a fost interceptat.

În timpul săpăturilor efectuate în zona bisericii au fost surprinse și cercetate un număr de 33 de morminte, dintre care 7 se aflau la interior, iar restul la exterior, cifra totală referindu-se numai la cele întregi sau parțial deranjate ce au putut fi individualizate.

Mormintele din interiorul bisericii (M.I. — M.VII), prin amplasare, nivel de tăiere al gropilor și inventar, aparțin *bisericii II* și epocii ulterioare. Nu a fost surprins nici un mormînt care să poată fi atribuit *bisericii I*. Din primul orizont de morminte (M.IV — M. VII) doar două au conținut obiecte de inventar[11] și anume:

— în M.VI, un inel de aur, cu veriga torsionată și cu trei „chatoane", caracteristic secolului al XVI-lea, prezentînd analogii cu cele descoperite la Buda[12].

— în M.VII, un inel de logodnă, realizat din aur, reprezentînd două mîini împreunate, ornamentat în tehnica „niello" care, deși ca tip este plasat de literatura de specialitate[13] în secolul al XVII-lea, prin tehnica în care este realizat, poate suporta o datare mai timpurie (sec. XVI). Tot acest mormînt a conținut și 11 năsturași sferici din argint-aurit.

Al doilea orizont de înmormîntări, ulterior transformărilor de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cuprinde trei morminte (M.I — M.III), dintre care două (M.I și M.III) au aparținut în mod sigur unor călugări, dată fiind prezența unor cărămizi sub craniul înhumaților.

Decapările efectuate cu ani în urmă (vezi fig. 4) au înlăturat orice posibilitate de surprindere a nivelelor de la care s-au tăiat gropile celor 26 de morminte identificate în jurul bisericii. Dintre acestea, șapte au putut fi datate fie cu ajutorul monedelor descoperite în mîna celui înhumat (M.29 — 1796, M.31 — 1624, M.32 — 1732, M. 36 — sec. XVIII, M.47 — 1757), fie pe baza anului oferit de inscripțiile zgîriate pe cărămizi (M.48 — 1828 și M.49 — 1832). Lipsa unor elemente mai vechi de datare decît cele descoperite, datorată și faptului că necropola nu a fost cercetată în mod exhaustiv, nu ne împiedică să considerăm că ea s-a organizat de la bun început în jurul bisericii.

In singura secțiune trasată pe latura de nord a bisericii nu a fost identificat nici un mormînt, absență ce ne indică posibilitatea ca în această zonă cimitirul să nu se fi extins.

*

Dovedindu-se faptul că în cadrul evoluției ansamblului fostei mănăstiri Cotmeana avem de-a face cu două biserici, prima fiind înlocuită, pe exact același amplasament, cu alta de proporții sensibil mai mari, vom încerca în rîndurile ce urmează — pe baza datelor istorice și arheologice de care dispunem —să stabilim raporturile cronologice existente între aceste două monumente. Dar înainte de toate socotim a nu fi de prisos prezentarea părerilor exprimate în legătură cu datarea bisericii mănăstirii Cotmeana, ținînd cont de faptul că în istoriografia noastră de specialitate nu există un consens general privitor la această problemă. Din numeroasele opinii și concluzii referitoare la mult discutata ctitorie argeșeană, se pot distinge trei puncte de vedere diferite, fiecare dintre ele bazîndu-se pe aproape același material investigat.

Un prim grup de autori, din rîndul cărora amintim pe Grigore Tocilescu[14], N. Dobrescu[15], P. V. Năsturel[16], N. Iorga[17], N. Ghika-Budești[18], G. Balș[19] și C. Bobulescu[20] atribuie primele activități constructive lui Mircea cel Bătrîn la o dată ce nu depășește anul 1389.

La rîndul lor, P.P. Panaitescu[21], E. Lăzărescu[22] și I. Barnea[23] sînt adepții opiniei că mănăstirea a fost clădită de Radu I, primul neexcluzînd chiar posibilitatea ca ea să aparțină lui Vladislav I.

În sfîrșit, o altă serie de cercetători — ne referim la B. P. Hasdeu[24], D. Onciul[25], C. C. Giurescu[26], Gr. Ionescu[27], Radu și Eugenia Greceanu[28] și colectivul ce a elaborat în anul 1957 *Istoria bisericii române*[29] — încearcă să distingă, fără a prezenta argumentele necesare, două etape: una aparținînd lui Radu I și alta lui Mircea cel Bătrîn, contribuția celui din urmă fiind definită în mod diferit. Din rîndul acestora se desprinde poziția lui Radu Greceanu care, după o prezentare sistematică a izvoarelor și teoriilor emise cu privire la monumentul discutat[30], bazîndu-se în principal pe hrisovul dat de Mihail I în 1418, procedează la o serie de încheieri și anume: pe vremea lui Radu I, sau poate chiar a lui Vladislav, la Cotmeana s-a construit o biserică de lemn necesară așezării mănăstirești în curs de organizare și care apoi a fost înlocuită cu una de zid, al cărei ctitor este Mircea cel Bătrîn, într-un moment anterior zidirii Coziei, mai precis în anul 1383 (dată oferită de Letopisețul Cantacuzinesc)[31].

În istoriografia noastră problema datării ansamblului monastic de la Cotmeana nu se limitează la contribuțiile mai sus-citate, dar ne-am oprit asupra celor ce ni s-au părut a fi mai bine conturate, noi înșine pornind de la unele dintre acestea.

În scopul precizării vechimii și a ctitorilor celor două lăcașuri de cult, vom face apel la datele oferite de: documente — cu precădere cele emise în intervalul cuprins între anii 1388—1418 —, materialul numismatic interceptat în cursul săpăturilor, inscripții și tabloul votiv.

Oprindu-ne asupra celor 5 documente emise în intervalul mai sus-amintit, vom încerca să evidențiem, pe baza termenilor folosiți în cadrul fiecărui hrisov, existența unei atitudini diferite a domniei față de așezămînt, de la o etapă la alta. Primul

[11] Piesele se află la Muzeul de artă al R.S.R. fiind conservate și restaurate de către Mircea Făgărășanu, căruia îi exprimăm mulțumirile noastre și cu acest prilej.

[12] Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, nr. catalog 119 și 121, fig. 60, 61.

[13] Ibidem, nr. catalog 128, fig. 48.

[14] Grigore Tocilescu, *Raporturi asupra cîtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*, „Analele Academiei Române', seria II, t. VIII, secția II. Memorii și notițe, București, 1887, p. 77—79.

[15] Nicolae Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a primelor mănăstiri din țară*, București, 1906, p. 62.

[16] P. V. Năsturel, *Schitul Cotmeana-Argeș*, „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie", XII, partea II, 1911, p. 281.

[17] N. Iorga și Gh. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 36.

[18] N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, în „B.C.M.I.", 1927, p. 17.

[19] Gh. Balș, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *l'Art byzantin chez les slaves. Les Balkans*, Paris, 1930, p. 283.

[20] C. Bobulescu, *Candela de la temelia bisericii din Cotmeana*, „Anuarul C.M.I.", 1942, p. 130.

[21] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 159—160.

[22] E. Lăzărescu, *Recenzie la lucrarea prof. V. Vătășianu: Istoria artei feudale în țările române, I*, „S.C.I.A.", 1959, nr. 2, p. 292.

[23] I. Barnea, *op. cit.*, p. 223.

[24] B. P. Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, ed. 2, vol. I, București, 1875, p. 133.

[25] D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, p. 128.

[26] C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ed. a V-a, București, 1946, p. 487; idem, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei*, „B.O.R.", 1959, p. 693.

[27] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 143.

[28] Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 61—62.

[29] *Istoria bisericii române. Manual pentru institutele teologice*, vol. I, București, 1957, p. 208.

[30] În mod surprinzător autorul omite să pună în discuție documentul emis de Mircea cel Bătrîn în intervalul cuprins între anii 1402—1418.

[31] Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, loc. cit.

https://biblioteca-digitala.ro

document, cel din 20 mai 1388[32], pe lîngă daniile acordate mănăstirii Cozia, pe care Mircea cel Bătrîn o menționează ca fiind ridicată de el *„din temelie"*, consemnează închinarea Cotmeanei către Cozia — *„. . . a binevoit domnia mea ca mănăstirea Codmeana să fie supusă, cu toate ce țin de ea, mănăstirii mai sus scrise și de acolo să se stăpînească . . ."* — fără a preciza însă calitatea voievodului în raport cu mănăstirea închinată. Cel de-al doilea, emis la 4 septembrie 1389[33], amintește succint mănăstirea Cotmeana în contextul unei acțiuni de extindere a hotarului mănăstirii Cozia, pe care Mircea nu uită să o definească foarte precis ca *„mănăstire a domniei mele"*. Împrejurarea semnificativă că, în nici unul din aceste două documente Mircea nu face vreo aluzie la calitatea sa de ctitor al mănăstirii Cotmeana[34] ne întărește convingerea că pînă la data de 4 septembrie 1389 voievodul nu întreprinsese nici o acțiune constructivă în cadrul acestui așezămînt, motiv pentru care nici nu menționează acest lucru în contextul unor acte ce îi definesc în schimb foarte precis drepturile sale ctitoricești asupra Coziei.

Parcurgînd, însă, textul celorlalte documente, se observă o schimbare a atitudinii voievodului față de așezămîntul de la Cotmeana, termenii folosiți depășind semnificația redusă a unor formule stereotipe folosite de cancelaria domnească. Astfel, în cel emis de Mircea cel Bătrîn între 1402—1418[35], amîndouă așezămintele sînt definite de la bun început ca fiind *„. . . mănăstirile domniei mele de la Cozia . . . și Codmeana . . ."* iar în acela, emis între 1417—1418[36] de Mihail Voievod, asociat la domnie de tatăl său Mircea[37], se întărește *„. . . marilor mănăstiri ale părintelui domniei mele de la Cozia și Codmeana . . ."* 10 case de oameni la Tîrgoviște.

Această schimbare de atitudine nu ni se pare deloc întîmplătoare și nici legată de faptul că mănăstirea Cotmeana fiind închinată Coziei capătă statutul acesteia, ci ne lasă să înțelegem că în intervalul cuprins între anii 1389—1418 mănăstirea suferise importante transformări — surprinse, de altfel, în cursul cercetării arheologice — ce se reflectă în actele cancelariei domnești.

Din analiza acestor documente reiese, deci, că primele două se referă la un așezămînt ridicat într-un moment anterior domniei lui Mircea cel Bătrîn, ce poate fi identificat cu Cotmeana I, următoarele adresîndu-se unei ctitorii — Cotmeana II — ridicate în timpul domniei marelui voievod, la o dată ulterioară celei de 4 septembrie 1389. Acest *terminus post-quem*, stabilit pe baze documentare, este susținut, și chiar plasat ceva mai tîrziu, de prezența în stratul de nivelare aferent momentului de refacere a întregului complex, a unui ducat emis de Mircea cel Bătrîn în anul 1396[38].

O dată stabilite în linii mari raporturile cronologice existente între aceste două monumente, vom încerca să aducem precizări cu privire la data edificării primei biserici, durata ei de funcționare și momentul construirii celei de-a doua.

Cea mai veche dată — anul 1385 —, dovadă a faptului că în acest moment așezămîntul ființa, apare pe inscripția clopotului aflat și astăzi în turnul din colțul de nord-vest al incintei. Textul inscripției, descifrat pentru prima oară de Al. Odobescu și publicat de B.P. Hasdeu[39], este redat în negativ, eroarea datorîndu-se meșterului ce a realizat matrița. Nesemnalînd greșeala tehnică a meșterului, dar pe care el a sesizat-o, autorul descifrării inscripției creează îndoieli în rîndul celor ce au încercat să o recitească, determinîndu-i să aprecieze că inscripția nu aparține acestui clopot, ci altuia dispărut în cursul primului război mondial[40]. Avînd posibilitatea efectuării unui decalc, vom reda din nou textul inscripției:

ВЪ ДНИ БЛ[А]ГОВѢРНАГѡ Г[ОСПОДИ]НА ІѠАНА ДАНА ВОЕВОДѢ СЪ ТВОРНСЕ И САМЪ ОНЬ ЖУПАНЪ ДРАГОМИРЪ С[ЫНЬ] ИГУМЕНА Д[РА]Г[О]МИРА ВЪЛѢТ ϚϡϠϚ ЕНДИКТІѠНЇ

„În zilele binecredinciosului domn Ioan Dan voievod s-a făcut și el însuși jupan Dragomir fiul egumenului Dragomir în anii 6893 (1385) *indiction 8"*.

Anul 1385, cuprins în epoca de domnie a lui Dan I (1377—1386)[41], reprezintă, deci, o dată sigură înainte de care va fi fost ridicată Cotmeana I, monument căruia îi aparține cu certitudine acest clopot.

Din ultimul document luat de noi în discuție, emis de Mihail Voievod după moartea tatălui său, la data de 22 iunie 1418[42], reiese că *„. . . două mănăstiri . . . sînt întemeiate de bunicul domniei mele și de părintele domniei mele, de la Cozia, a sfintei și de viață începătoarei troițe și a sfintei Blagoveștenii, de la Codmeana . . ."*.

Acest document are o importanță capitală în stabilirea datării Cotmeanei[43]. Admițînd că, la data emiterii sale, Mihail nu se putea înșela asupra celor afirmate, deoarece se referă la evenimente petrecute de curînd și ai căror martori mai puteau fi încă în viață[44] și ținînd cont de faptul că problema datei zidirii Coziei este pe deplin rezolvată[45], rezultă că documentul nu poate fi interpretat decît într-un singur fel și anume: Cozia este ridicată de Mircea cel Bătrîn, iar Cotmeana se datorește într-o primă formă — Cotmeana I — lui Radu I și într-o a doua — Cotmeana II — lui Mircea. Sîntem îndreptățiți deci să atribuim prima acțiune ctitoricească de la Cotmeana lui Radu I (1374/1375—1377) la o dată cuprinsă în cursul anilor săi de domnie[46]. Faptul că în vremea lui Mihail se mai păstrează amintirea primului așezămînt ridicat de Radu I la Cotmeana ni se pare firesc, dacă ținem cont de puținii ani scurși de la întemeierea lui, precum la fel de firesc ni se pare ca documentele mai tîrzii și tradiția să treacă cu vederea un așezămînt dispărut, a cărui amintire se estompase și să se refere doar la cel datorat prestigioasei domnii a lui Mircea cel Bătrîn.

Deși pentru Cotmeana nu dispunem de un act de primă dotare care să-i precizeze situația juridică și daniile de care beneficiază cu ocazia întemeierii sale, credem că această absență nu se datorează unei pierderi, ci faptului că un asemenea hrisov nu a fost emis în timpul lui Radu I[47] care, în scurta sa domnie, se pare că nu a apucat să desăvîrșească lucrările începute în cadrul acestui așezămînt.

În hrisovul emis de Mircea la data de 20 mai 1388[48], cu ocazia înzestrării ctitoriei sale de la Cozia, sînt amintite cele mai vechi danii de care beneficiase pînă la această dată Cotmeana și care vor constitui de acum înainte o parte din zestrea Coziei [49], alături de cele mai noi primite și menționate

---

[32] *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. I, nr. 9, p. 27.

[33] *Ibidem*, nr. 10, p. 29.

[34] Faptul a mai fost remarcat de V. Vătășianu care, referindu-se la documentul din 20 mai 1388, arată că *„e semnificativ că în acest document Mircea nu face nici o aluzie la calitatea sa de presupus ctitor al mănăstirii Cotmeana, lucru ce ar fi fost nu numai firesc ci chiar necesar, într-un document în care se dispune de soarta mănăstirii"* (V. Vătășianu, *Contribuțiune la datarea bisericii mănăstirii Cotmeana*, „A.C.M.I.T., 1932—1938, vol. IV, p. 424). La rîndul său P. P. Panaitescu, afirmînd că *„în nici un hrisov al lui Mircea în care e amintită Cotmeana, nu se spune că acest lăcaș ar fi ctitoria lui, cum se spune explicit despre Cozia"* (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 160), face probabil abstracție de documentul emis între anii 1402—1418.

[35] *D.R.H.,B. Țara Românească*, vol. I, nr. 26, p. 61.

[36] *Ibidem*, nr. 39, p. 84.

[37] Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (pînă în secolul al XVI-lea)*, Ed. Academiei R.P.R., 1960, p. 289—290.

[38] Se poate respinge, deci ipoteza ridicării celei de-a doua biserici de la Cotmeana la o dată (1383—1386) cînd Mircea era asociat la domnie cu fratele său Dan I. (În acest sens, vezi: Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 62).

[39] B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 128.

[40] C. Bobulescu, *op. cit.*, p. 130; Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 53.

[41] În ceea ce privește anii de domnie ai lui Radu I și Dan I, am utilizat încheierile la care a ajuns Emil Lăzărescu (în *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească, I (pînă în 1385)*, „Romanoslavica", XI, București, 1965, p. 273—274).

[42] *D.R.H.,B. Țara Românească*, vol. I, nr. 42, p. 87.

[43] E. Lăzărescu, *Recenzie la lucrarea prof. V. Vătășianu . . . .*, p. 292.

[44] *Ibidem*.

[45] E. Lăzărescu, *Data zidirii Coziei*, „S.C.I.A.", 1962, nr. 1, p. 107—137.

[46] Vezi nota 41.

[47] Situația pare a fi asemănătoare cu cea a Tismanei (vezi E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana . . .*, p. 271).

[48] *D.R.H., B. Țara Românească*, vol. I, nr. 9, p. 27.

[49] E. Lăzărescu, *Data zidirii Coziei*, „S.C.I.A.", 1962, nr. 1, p. 127—128.

https://biblioteca-digitala.ro

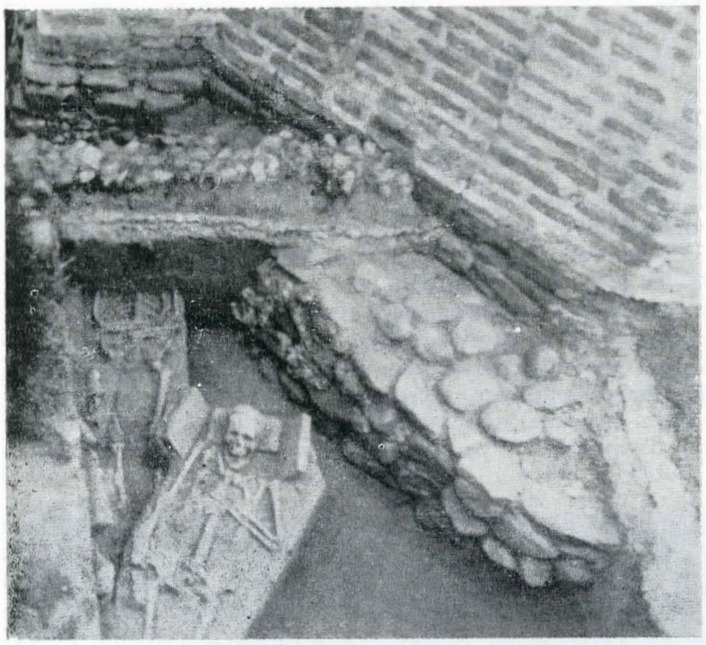

Fig. 4. Fundaţia altarului primei biserici de la Cotmeana.

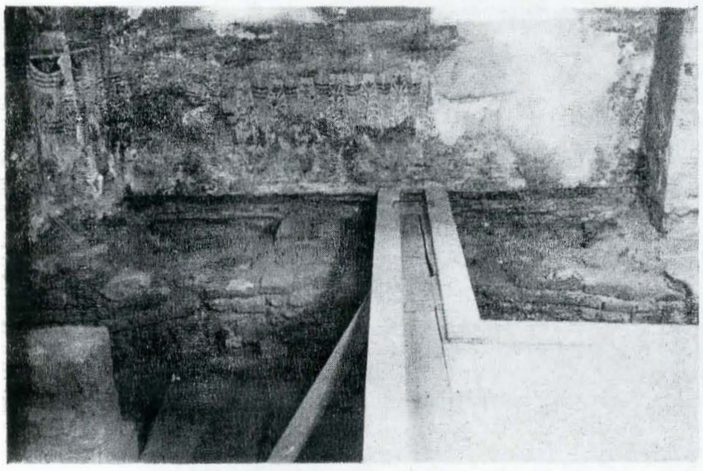

Fig. 5, 6. Fundaţia laturei de vest a pridvorului.

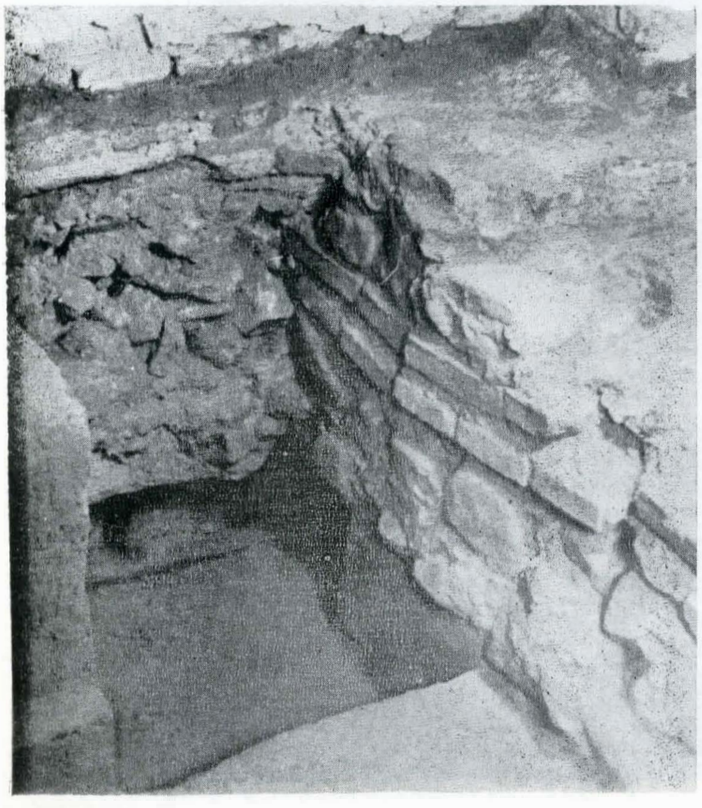

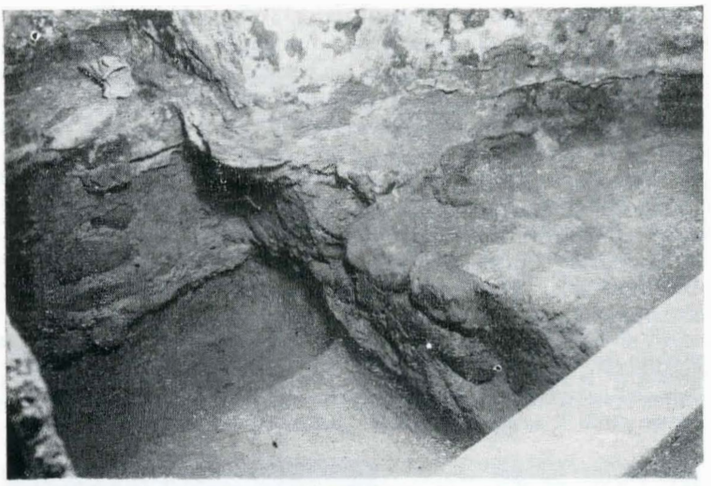

Fig. 7. Suportul de mortar aparţinînd pardoselii celei de-a doua biserici de la Cotmeana.

Fig. 8. Punctul de joncţiune între fundaţia pronaosului şi cea a încăperii ce va înlocui pridvorul deschis (S25).

Fig. 9. Faţada de sud a bisericii, naşterea arcadei pridvorului.

https://biblioteca-digitala.ro

într-un hrisov din 11 decembrie 1387[50]. Admițînd că posesiunile amintite au aparținut Cotmeanei pînă la data de 20 mai 1388, vom încerca să vedem în vremea căror domnii au fost făcute donațiile și de către cine. Din textul documentului rezultă că mănăstirea începuse să-și constituie zestrea încă din timpul domniei lui Radu I, cînd primește o vie la Rîmnic de la jupan Budu *„cu voia părintelui domniei mele Radu voievod"* și o curte *„pe locul Hinăteștilor"* dăruită de Tatul. Acțiunea de înzestrare va continua în timpul lui Dan I, cînd mănăstirea va beneficia de un loc pe Argeș, dăruit de Dude *„după voia lui Dan voievod"*, de o bucată ⟨de ocină⟩ dăruită de Vladul, de o vie și de o moară la Rîmnic *„pe care a dăruit-o Dan voievod"*. În sfîrșit, Mircea afirmă că a dăruit satul Orlești, *„care a fost mai înainte a lui Cazan"*, un sat pe Cricov, *„care a fost mai înainte a lui Stoian Halgaș"* și o moară în hotarul Piteștilor iar, *„după voia domniei sale"* jupanul Stanciu Turcul a dat satul Crușia, iar boierul Stanciu al lui Balco, o bucată ⟨de ocină⟩ pe Argeș și vii. Urmărind în timp această acțiune de înzestrare ne dăm seama că ea se desfășoară la început, în bună parte, cu concursul boierilor dar „cu voia domniei", pentru ca în final contribuția domniei să fie mult mai substanțială.

Dacă acestea sînt singurele bunuri de care beneficiază Cotmeana pînă la data închinării sale, înseamnă că Radu I nu a mai avut răgazul să doneze nimic așezămîntului, aflat încă în curs de edificare, acesta deținînd la moartea voievodului numai bunurile primite din partea boierilor. Această realitate ne determină să credem că așezămîntul nu a fost terminat în timpul lui Radu I, din moment ce nu a beneficiat de nici o danie directă din partea sa — fapt ce explică și inexistența unui act de primă dotare — lucrările de construcție continuînd și în timpul lui Dan I, ce apreciem că a reușit să ducă la bun sfîrșit opera de edificare a Cotmeanei. Tot acum, așa după cum rezultă din documentul prezentat mai sus, a fost definitivată și zestrea mănăstirii, cu contribuția substanțială a boierilor[51], a lui Dan I — în mai mică măsură, el sprijinind mai mult acțiunea de construcție — și a lui Mircea, în calitate de asociat la domnie[52], în mai bună măsură, sprijinul său constînd în acordarea de danii și în întărirea celor făcute de boieri. Această contribuție a lui Mircea poate constitui unul din temeiurile acțiunii de închinare a Cotmeanei către Cozia, petrecută în anul 1388, probabil în condițiile în care statutul juridic al așezămîntului nu era suficient de bine precizat.

În ceea ce privește momentul ridicării celei de-a doua biserici de la Cotmeana — stabilit pe baze documentare ca fiind ulterior datei de 4 septembrie 1389, iar pe temeiuri arheologice ca fiind ulterior anului 1396 — vom încerca să aducem unele precizări, bazîndu-ne pe concluziile ce se desprind din imaginea oferită de tabloul votiv, ce poate furniza interesante repere cronologice. Plasat pe latura de nord a actualului naos, tabloul ctitoricesc — înfățișînd pe Mircea și pe fiul său Mihail — constituie, ca și în cazul celui din naosul bisericii mănăstirii Cozia[53], o transpunere a celui inițial datorată zugravilor secolului al XVIII-lea (fig. 12). Nu ne îndoim de faptul că această preluare a fost realizată în ansamblul său, reproducînd tot ceea ce meșterii epocii au considerat a fi mai semnificativ, sens în care credem că motivul acvilei bicefale, ce împodobește în dreptul genunchilor „chausess"-ele de modă occidentală purtate de Mircea cel Bătrîn și Mihail, deși apare tratat în spiritul și viziunea secolului al XVIII-lea (fig. 13) — zugrăvit cu maro închis pe un fond galben — era reprezentat încă de la început în frescele Cotmeanei exprimînd, ca și motivul heraldic de la Cozia, o realitate politică: cea a apartenenței Dobrogei la Țara Românească[54].

Dacă semnificația și apariția acvilei bicefale la biserica mare a Coziei se leagă de epoca în care Mircea cîrmuiește ținutul dintre Dunăre și Mare, preluînd titlul de despot de la înaintașii săi și însemnul heraldic însoțitor[55], epocă ale cărei începuturi sînt plasate între 1389—1390[56] întinzîndu-se pînă în jurul anului 1395[57], prezența acestui însemn heraldic în tabloul votiv al bisericii fostei mănăstiri Cotmeana se referă — admițînd anul 1396 drept *terminus postquem* pentru ridicarea Cotmeanei II — la o epocă ulterioară anului 1404, dată la care Mircea reocupă cea mai mare parte a Dobrogei, dar nu mai întrebuințează — din considerente de ordin politic — titlul de despot în documentele interne sau externe, ci doar pe acela de cîrmuitor al ținuturilor dintre Dunăre și Mare[58]. În schimb, fiindu-i vie încă amintirea vremurilor în care se inti-

[50] *D.R.H., B. Țara Românească*, vol. I, nr. 25, p. 58—60. În ceea ce privește datarea acestui hrisov și semnificația lui — obișnuit act de proprietate — în raport cu cel din 20 mai 1388, ce are un caracter vădit mai solemn, vezi la Emil Lăzărescu, *Despre mănăstirea Cozia și varianta de triconc căreia îi aparține biserica ei*, „S.C.I.A.", 1970, nr. 2, p. 174—176.

Fig. 10. Detaliu din fig. 9.

Fig. 11. Fundația rudimentară ce înconjura pridvorul.

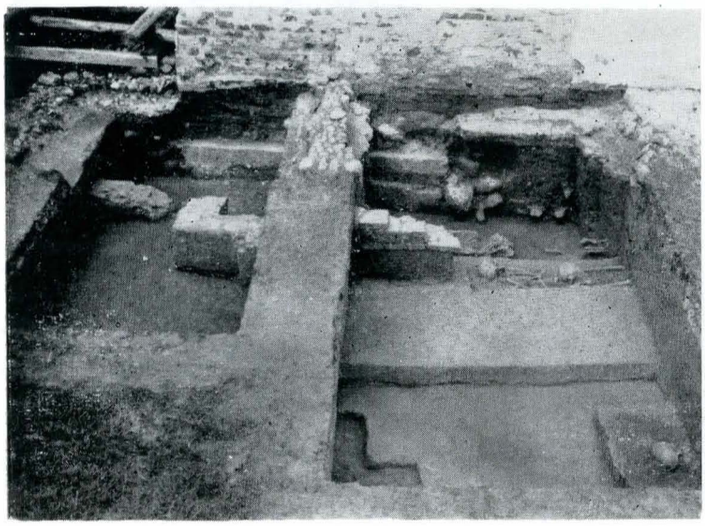

[51] În acest sens nu ni se pare lipsit de semnificație faptul că cel mai vechi clopot constituie dania jupanului Dragomir.

[52] E. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 158.

[53] R. Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia (în jurul „Despotiei" lui Mircea cel Bătrîn)*, „S.C.I.A.", 1969, nr. 2, p. 191.

[54] *Ibidem*, p. 199.

[55] *Ibidem*, p. 198.

[56] *Ibidem*, p. 203.

[57] *Ibidem*, p. 205.

[58] *D.R.H., B. Țara Românească*, vol. I, nr. 23, p. 64.

https://biblioteca-digitala.ro

tula despot, comandă artistului zugrav — poate același ce a pictat biserica mare de la Cozia — reprezentarea, în cadrul tabloului ctitoricesc, a însemnelor corespunzătoare înaltului titlu.

Ținînd cont însă de faptul că între momentul încheierii lucrărilor de construcție și cel al zugrăvirii bisericii trebuie să se fi scurs o perioadă menită a permite uscarea zidăriei, nu poate fi exclusă posibilitatea ca edificiul central să fi fost terminat chiar înainte de anul 1404, dar nu cu mult timp, în condițiile în care pictura a fost executată în cursul anilor 1404—1405. Refacerea bisericii într-o perioadă mai tîrzie decît cea a anilor 1393—1397, este explicabilă dacă ținem cont de faptul că în această epocă tulbure — a marilor confruntări cu turcii și a pierderii temporare a domniei în favoarea uzurpatorului Vlad — apare puțin probabil ca Mircea să fi avut răgazul să se ocupe de Cotmeana.

Am ajuns astfel la momentul în care vom încerca să formulăm sprijinindu-ne pe noua documentare de care dispunem, cîteva încheieri de ordin mai general, încheieri ce pornesc de la principalele coordonate ale arhitecturii celor două biserici — ne referim la plan și modul de realizare a paramentului —, de la datarea lor cît și de la mediul istoric în care ele se integrează organic. Totodată, pe baza analogiilor ce se pot stabili cu alte monumente de arhitectură din perioada de început a cristalizării definitive a monahismului autohton cît și cu cele existente în ariile de civilizație învecinate, vom încerca să precizăm locul și rolul lăcașurilor prezentate în cadrul evoluției vechii noastre arhitecturi. În acest sens, trebuie ținut cont de faptul că fiecare dintre cele două biserici de la Cotmeana aparține unui alt moment al procesului de organizare a vieții monahale de la nord de Dunăre, oglindind pe planul artei legăturile ortodoxiei cu lumea bizantino-balcanică.

Fig. 12. Tabloul votiv.

https://biblioteca-digitala.ro

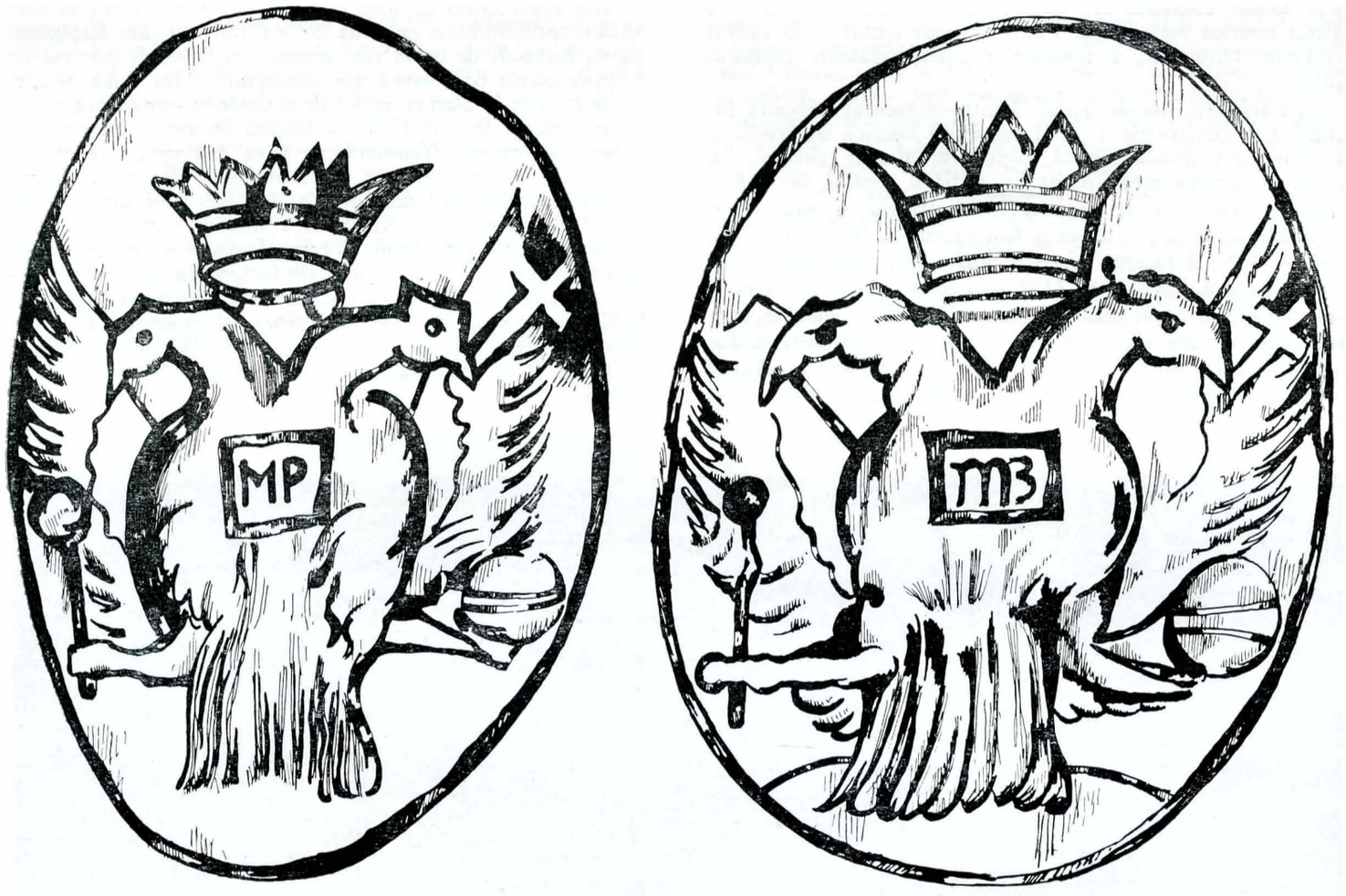

Fig. 13. „Chausses"-ele purtate de Mircea cel Bătrîn în tabloul votiv de la Cotmeana.

Din ceea ce cunoaştem în momentul de faţă, primele întocmiri de viaţă mănăstirească[59] sînt reprezentate de aşezămintele Vodiţa şi Tismana, întemeiate cu sprijinul domniei de către Nicodim ulterior anului 1370[50], ca rezultat al procesului de definitivă cristalizare a monahismului nord-dunărean[61].

În alegerea modelului de biserică mănăstirească, slujitorii primelor aşezăminte se vor orienta spre un tip de plan, întîlnit în ariile de cultură învecinate, propriu necesităţilor de cult ale obştii monahale. Este vorba de tipul triconc, ce încă la sfîrşitul secolului al IX-lea şi în secolul al X-lea devenise familiar Balcanilor îndeosebi pentru biserici de mănăstiri[62], apărut pentru prima dată în regiunile nord-dunărene, în varianta sa simplă la Vodiţa, pătrunderea sa în spaţiul carpato-dunărean petrecîndu-se prin filiera sîrbească[63].

Aparţinînd aceleiaşi epoci de înjghebare a primelor mănăstiri pe teritoriul de la nordul Dunării, de legături tot mai frecvente cu lumea sîrbească, Cotmeana I nu putea prezenta alt plan decît cel triconc simplu, ce vine să demonstreze o dată mai mult acea corespondenţă, existentă în secolele XIII—XVI şi respectată cu rigoare, între funcţia monumentului şi structura sa[64]. În alegerea tipului de plan pentru Cotmeana I, ctitorul a avut ca exemplu Vodiţa I (fig. 14) şi probabil chiar prima biserică de la Tismana, monumente ce se înscriu pe linia unei evoluţii sud-dunărene a planului triconc în care pilele din dreptul absidelor naosului lipsesc. Deşi ar fi tentantă ipoteza unei contribuţii efective a lui Nicodim şi a „fraţilor" săi la ridicarea Cotmeanei, în timpul lui Radu I, ea pare a fi puţin probabilă dacă ţinem cont de faptul că tot în această vreme se desfăşura, în cadrul unei colaborări între domn şi Nicodim, construcţia Tismanei[65], aşezămînt destinat a adăposti obştea monahală refugiată sau alungată de la Vodiţa ca urmare a pierderii Severinului[66].

Cu toate că nici un element artistic nu se adaugă planului pentru a putea şti cum va fi arătat exteriorul acestui monument[67], este puţin probabil ca prima biserică de aici să fi prezentat decoraţia întîlnită pe paramentul Cotmeanei II, simplitatea planului bisericii Cotmeana I — de altfel ca şi a întregii incinte ce a fost realizată exclusiv din lemn — reflectînd modul de viaţă propriu slujitorilor primelor mănăstiri din secolul al XIV-lea, mult mai apropiat de cel al reprezentanţilor înjghebărilor premergătoare presupuse a fi existat încă din secolul al XIII-lea şi în prima jumătate a celui de-al XIV-lea[68].

Dacă *„fundarea Vodiţei nu este un întîmplător act de pietate ci un moment în realizarea unui binechibzuit plan politic"*[69] iar *„noua ctitorie de la Tismana nu era, în fapt, decît — în alt punct al frontului, în funcţie de noile împrejurări create de pierderea Severinului — o reeditare a Vodiţei, cu aceleaşi scopuri politice, învesmîntate în aceeaşi formă confesională*[70], aşezămîntul de la Cotmeana, prin modestia sa deosebit de grăitoare, se înscrie — de altfel ca şi cele mai susamintite — în seria primelor aşezăminte mănăstireşti ridicate cu sprijinul domniei. În acelaşi timp, reprezentînd în domeniul

[59] R. Theodorescu, *Artă şi societate în Ţara Românească a veacului al XIV-lea*, „S.C.I.A.", 1972, nr. 1, p. 19.

[60] E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana şi rolul său în cultura veche românească I. (Pînă în 1385)*, „Romanoslavica", XI, 1965, p. 237—285.

[61] R. Theodorescu, *Artă şi societate* ..., p. 20.

[62] *Ibidem.*

[63] G. Balş, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *Recueil Uspenskij*, I, 1, p. 277.

[64] R. Theodorescu, *Artă şi societate* ..., p. 31—32.

[65] E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana* ..., p. 270—273.

[66] *Ibidem, p. 267—270.*

[67] Ar putea fi luat în discuţie ancadramentul unei ferestre aflat în muzeul mănăstirii Cozia (fig. 15), piesă considerată a fi aparţinut odinioară aşezămîntului de la Cotmeana. Dacă admitem apartenenţa sa la biserică, el nu poate fi atribuit decît primei biserici, dimensiunile şi conturul său nefinisat nepermiţînd montarea în nici unul dintre golurile ferestrelor celei de a doua, goluri ce nu au suferit modificări deşi ancadramentele actuale au fost puse în secolul al XVIII-lea. Această piesă ne trimite cu gîndul la cele, asemănătoare ca formă, întîlnite în cadrul bisericilor de pe Valea Moravei din Serbia secolului al XIV-lea.

[68] T. Sinedrea, *Viaţa mănăstirească în Ţara Românească înainte de anul 1370*, în „Biserica Ortodoxă Română", 1962, nr. 7—8 p. 673—687.

[69] E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana* ..., p. 267.

[70] *Ibidem*, p. 277.

https://biblioteca-digitala.ro

creației medievale autohtone unul din punctele de pornire ale vechii noastre arte, punerea în evidență a primei biserici de la Cotmeana contribuie la o mai bună cunoaștere a patrimoniului artistic al Țării Românești, permițîndu-ne să desluşim cu mai multă claritate ceea ce va fi însemnat manifestarea de artă în spațiul dintre Carpați și Dunăre la finele evului mediu timpuriu.

* * *

Dovedindu-se că la începutul secolului al XV-lea primul lăcaș a fost înlocuit cu un edificiu mai complex — în condițiile respectării vechiului plan triconc și a apariției unui nou compartiment (pridvorul) — unul din mult discutatele monumente aparținînd vechii noastre arhitecturi ecleziastice începe să capete înțelesuri mai precise. Arhitectura acestui edificiu — Cotmeana II — a constituit adesea obiectul unor detaliate descrieri, scoțîndu-se în evidență în mod special plastica fațadelor, pentru care s-au găsit evidente analogii în aria arhitecturii bulgărești a secolelor XII—XIV[71] și subliniindu-se principalele elemente ce compun planul și structura sa[72]. Dar toate considerațiile privind arhitectura lăcașului s-au bazat pe observațiile efectuate asupra unui monument ce nu mai prezenta aspectul său originar, suferind importante transformări de plan și structură în cursul secolului al XVIII-lea, prin renunțarea la zidul despărțitor dintre naos și pronaos și înlocuirea pridvorului deschis cu o încăpere ce de la această dată va îndeplini funcția de pronaos (fig. 3 *c*). De aceea nu ni se pare a fi de prisos reluarea discuției privitoare la planul și decorul celei de-a doua biserici, oprindu-ne mai mult asupra modului de compartimentare a lăcașului și a încăperii nou apărute — pridvorul — a cărui existență credem că nu mai poate fi tăgăduită[73]. Totodată vom reaminti analogiile ce se pot stabili cu unele monumente de pe teritoriul Țării Românești cît și din ariile de cultură învecinate.

Așa după cum am mai arătat, Cotmeana II aparține tipului de plan triconc simplu, compus din patru încăperi idistincte: altar, naos, pronaos și pridvor (fig. 16-b). Același număr de compartimente îl întîlnim și în cadrul altor edificii de cult, cu funcții variate, ridicate în intervalul cuprins între sfîrșitul secolului al XIV-lea și mijlocul celui de-al XV-lea, epocă în care se integrează monumentul luat de noi în discuție. Este vorba de trei monumente — paraclisul Curții Domnești din Tîrgoviște, biserica nr. 1 de la Cetățeni-Argeș și biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște, a cărei mai bună cunoaștere se datorează unor cercetări[74] efectuate în contextul lucrărilor de restaurare întreprinse de D.M.I.A.

Primul din cele trei amintite, aflat în cuprinsul Curții Domnești din Tîrgoviște, prezintă un plan triconc în care patru pilaștri interiori flanchează absidele laterale ale naosului[75] (fig. 16-a). Acest monument reprezintă cea mai veche

---

[71] Sistemul, bizantin la origine, de decorație a fațadelor și asemănările cu decorul întîlnit la bisericile bulgărești din secolul XII—XIV au fost semnalate de toți cercetătorii: N. Ghika-Budești, *Mănăstirea Cotmeana*, B.C.M.I., 1931, p. 177—180; idem, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, „B.C.M.I.", XX, 1927, p. 133—134; *idem*, *L'ancienne architecture religieuse de la Valachie*, „B.C.M.I.", 1942, p. 11; G. Balș, *O vizită la cîteva biserici din Serbia*, București, 1911, p. 43; idem, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, în *L'Art byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, Paris, 1930, p. 283; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România, I, București*, 1963, p. 143—145; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 135—136; *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 157; Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 76—77; R. Theodorescu, *Artă și societate în Țara Românească în veacul al XIV-lea*, „S.C.I.A.", *nr. 1*, 1972, p. 26.

[72] În ceea ce privește tipul de plan, cercetătorii manifestă puncte de vedere diferite, opinînd pentru apartenența Cotmeanei la tipul triconc, la cel cu o singură navă sau considerînd că avem de-a face cu o îmbinare a celor două. N. Ghika-Budești susține că la Cotmeana se poate constata prima apariție a planului treflat (*L'ancienne architecture* ... p. 11); I. Barnea și N. Constantinescu arată că biserica este de plan treflat simplu, asemănător cu Vodița I (*op. cit.*, p. 669); E. Lăzărescu ajunge la concluzia că în nici un caz monumentul nu poate fi pus alături cu bisericile de plan dreptunghiular din Tîrnovo (*Recenzie la lucrarea prof. V. Vătășianu* ..., p. 291); G. Balș consideră că este un tip de plan excepțional, nefiind imitat în etapele următoare. (*Influence du plan* ..., p. 283); V. Vătășianu afirmă că biserica se compunea inițial dintr-o navă dreptunghiulară, apariția absidelor laterale constituind contribuția unei alte etape (*Istoria artei feudale* ..., p. 135); Radu Greceanu și Eugenia Greceanu, bazîndu-se pe analiza bisericii în elevație, încadrează construcția clar în grupul bisericilor cu o singură navă, stabilindu-i apartenența la un tip arhitectonic bine definit, despărțit de biserica de plan treflat și turlă prin cel puțin două etape de evoluție — Ohrida și Stanimaka (*op. cit.*, p. 78, 83—84); Grigore Ionescu consideră acest plan drept rezultatul unei îmbinări mecanice a tipului de plan dreptunghiular cu cel treflat (*Istoria arhitecturii în România*, p. 143—144); R. Theodorescu, după ce susține că avem de-a face cu *„un plan triconc simplu, lipsit de pilaștri în dreptul absidelor laterale, amintind prin aceasta de biserica Vodița I"*, luînd în discuție modelarea spațiului interior și alcătuirea paramentului, afirmă că meșterul a îmbinat un plan dreptunghiular cu celălalt plan, triconc. (*Artă și societate* ..., p. 26).

[73] Singurii cercetători care au admis existența pridvorului au fost: N. Ghika-Budești, ce arată că inițial biserica *„a avut un pridvor cu arcade în locul unde apoi s-a ridicat în epoca brîncovenească pronaosul"* (*Mănăstirea Cotmeana*, „B.C.M.I.", 1931, p. 179) și I. Barnea care, bazîndu-se pe restul de arcadă de pe fațada sudică și pe tabloul votiv, presupune că biserica avea pe latura de vest un pridvor deschis (*Monumente de artă creștine* ..., p. 223). De asemenea, Șt. Balș și Rodica Mănciulescu, într-un studiu recent (*Un tip neobișnuit de pridvor în arhitectura veche din Muntenia*, „B.M.I.", nr. 3, XL, 1971, p. 75), punînd în discuție pridvorul bisericii Sf. Vineri din Tîrgoviște, citează printre alte exemple de pridvoare deschise și pe acela al Cotmeanei, între aceste două nevăzînd însă vreo înrudire directă. În rest, ceilalți cercetători evită să-și spună punctul de vedere sau adoptă soluționarea controversatei probleme a pridvorului Cotmeanei în sensul unui pronaos închis adusă de Eugenia Greceanu și Radu Greceanu (în *op. cit.*, p. 79).

[74] N. Constantinescu, *Contribuții arheologice asupra Curții Domnești din Tîrgoviște (secolele XIV—XVII)*, „S.C.I.V.", 2, 1964, p. 225—240; Gh. I. Cantacuzino, *Date arheologice în legătură cu cronologia unor construcții ale Curții Domnești din Tîrgoviște*, *„Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare"*, nr. 3, 1969, p. 147—151; Cristian Moisescu, *Prima Curte domnească de la Tîrgoviște*, „B.M.I.", nr. 1, 1970, p. 11—15; Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice întreprinse la complexul de monumente feudale de la Cetățeni-Argeș, în anul 1965*, „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare", 3, 1969, p. 94—98; Cristian Moisescu, *Considerații asupra arhitecturii bisericii Sf. Vineri din Tîrgoviște*, „Valachica", 1969, p. 71—82; Gh. I. Cantacuzino, *Aspecte ale evoluției unui vechi monument din Tîrgoviște: biserica Sf. Vineri*, „Valachica", 1969, p. 60—70; Ștefan Balș și Rodica Mănciulescu, *Un tip neobișnuit de pridvor* ..., „B.M.I.", 1971, nr. 3, p. 75—78.

[76] *Ibidem*, loc. cit.

Fig. 14. Vodița I (a) și Cotmeana I (b).

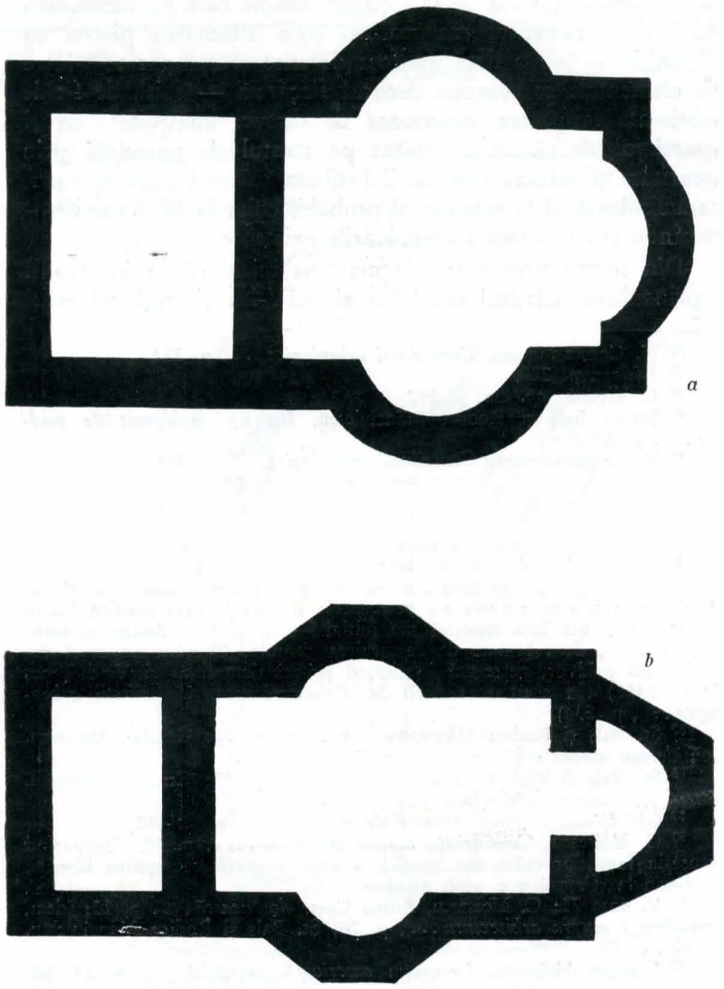

https://biblioteca-digitala.ro

prelucrare a tipului triconc înfăţişat de planul marii ctitorii de la Cozia[76], construirea sa, odată cu casa domnească[77], petrecîndu-se la sfîrşitul secolului al XIV-lea[78], în împrejurări legate de asocierea efectivă la domnie (condominium) a lui Mihail, de către Mircea cel Bătrîn[79]. De o importanţă majoră pentru noi este împrejurarea, dovedită de cercetările de arhitectură, că şi în acest caz avem de-a face cu o *construcţie unitară* de la bun început existînd un *pridvor deschis cu trei arcade şi turn,* înainte de a se fi înălţat deasupra masivul turn al Chindiei[80], apariţia acestuia reprezentînd contribuţia etapei următoare (mijlocul secolului al XV-lea)[81].

Cel de al doilea edificiu, descoperit în cadrul cercetărilor efectuate la Cetăţeni-Argeş[82], este reprezentat de o biserică de plan dreptunghiular (biserica nr. 1), compusă din aceleaşi patru încăperi ale căror dimensiuni sînt aproape identice cu cele ale Cotmeanei II (fig. 16-c). Deşi din textul raportului nu se pot obţine amănunte în legătură cu modul de realizare a pridvorului, credem că acesta era deschis cel puţin pe două dintre laturi. Existenţa unui turn al scării pe latura de nord, adosat probabil în epoca lui Matei Basarab[83], permitea accesul la un turn clopotniţă pe care avem toate motivele să-l bănuim a fi existat încă dintr-o primă epocă. Datarea bisericii, făcută destul de larg în cursul secolului al XV-lea[84], credem că poate fi restrînsă la prima sa jumătate pe baza unor împrejurări de natură istorică pe care le vom discuta ceva mai tîrziu.

În sfîrşit, ultimul monument din această serie este reprezentat de biserica Sf. Vineri din Tîrgovişte, ctitorie boierească ridicată în imediata vecinătate a Curţii Domneşti şi datată la mijlocul secolului al XV-lea[85]. Au fost semnalate deja asemănările ce se pot stabili pe baza planului, dar nu numai din acest punct de vedere, între paraclisul Curţii Domneşti — considerat ca fiind prototipul care a fost luat ca model[86] — şi biserica Sf. Vineri, subliniindu-se prezenţa aceleiaşi particularităţi rar întîlnită a unui decroş foarte redus ce marchează absida altarului[87]. Şi în acest caz apare cel de-al patrulea compartiment: pridvorul cu deschideri mari pe cele trei laturi şi cu un turn clopotniţă aşezat deasupra[88], legat organic de restul bisericii[89] (fig. 16-d).

Cît priveşte modul de tratare a faţadelor acestor biserici — mai puţin cea de la Cetăţeni despre care nu cunoaştem decît că paramentul era realizat prin alternarea pietrei cu cărămida — nu o dată au fost descrise şi comparate[90] între ele elementele ce compun decorul fiecăreia — suita de firide subliniate la partea superioară de discuri smălţuite[91] cît şi apareiajul de cărămidă imitat pe stratul de tencuială prin sgrafitare şi culoare roşie ce îl întîlnim în mod sigur în cazul paraclisului şi al Cotmeanei şi probabil chiar la Sf. Vineri[92] — scoţîndu-se în evidenţă asemănările existente.

Din scurta prezentare de mai sus reiese că în intervalul cuprins între sfîrşitul secolului al XIV-lea şi mijlocul celui de-al XV-lea, întîlnim, în medii diferite şi deci cu funcţii diferite, o serie de patru monumente înzestrate cu elemente de plan şi de decoraţie similare, ce credem că *aparţin aceluiaşi climat artistic şi unei comunităţi constructive* în fruntea căreia se situează din punct de vedere cronologic paraclisul Curţii Domneşti din Tîrgovişte, acesta fiind urmat de biserica mănăstirii Cotmeana, de biserica nr. 1 de la Cetăţeni-Argeş şi în sfîrşit de biserica Sf. Vineri din Tîrgovişte.

Decorul realizat printr-o suită de firide ale căror arhivolte sînt subliniate de discuri smălţuite este cunoscut mai de mult în arhitectura muntenească[93], filiera sa sud-dunăreană, fiind nu o dată remarcată, subliniindu-se apartenenţa sa la un fond artistic comun bizantino-balcanic[94].

În schimb, prezenţa acestui tip de pridvor deschis cu turn clopotniţă în structura arhitectonică a grupului de monumente amintite nu poate fi considerată decît ca o noutate în materie de arhitectură ecleziastică[95], apariţia sa în această epocă nefiind deloc întîmplătoare, ea trebuind să fie înţeleasă cu toate nuanţele care le implică. Evidenţiat şi descris de cercetătorii ce s-au ocupat de evoluţia ansamblului fostei Curţi Domneşti din Tîrgovişte[96], acest pridvor a fost definit, pe bună dreptate, ca un element neobişnuit al arhitecturii vechi din Ţara Românească, ce precede cu mult pridvoarele şi turnurile clopotniţă din secolul al XVII-lea[97],fără însă a i se pune în discuţie originea şi nici semnificaţia. Totodată s-a considerat a nu exista o înrudire directă între pridvorul de la Sf. Vineri şi cel de la Cotmeana[98]. Aşa după cum s-a admis originea sud-dunăreană a decoraţiei exterioare întîlnită la acest grup de monumente, avem convingerea că şi acest tip de pridvor se leagă nemijlocit de unele structuri arhitectonice curente în spaţiul bizantino-balcanic şi caracteristice unor edificii similare de aici, în special cele aflate pe colina Trapeziţa din Tîrnovo din rîndul cărora se detaşează în primul rînd capela nr. 14[99] (fig. 16-e), monument datat în cursul secolului al XIV-lea[100]. Acest edificiu de plan dreptunghiular prezintă cele patru compartimente, deci şi un pridvor deschis — aşa după cum ne indică latura sa de nord, mai bine păstrată — asemănările dintre el şi biserica nr. 1 de la Cetăţeni fiind destul de evidente.

Fiind stabilită existenţa unor notabile influenţe ale artei bizantino-balcanice în cadrul unor zidiri religioase nord-dunărene, atît în ceea ce priveşte structura planimetrică cît şi din punctul de vedere al plasticii faţadelor, vom încerca să le definim aşa cum apar în cadrul fiecărui monument din seria noastră, de multe ori împreună cu alte elemente arhitectonice împămîntenite cu cîteva decenii mai devreme în spaţiul carpato-dunărean.

Cel mai vechi monument din serie — paraclisul Curţii Domneşti din Tîrgovişte — constituie o primă experienţă constructivă şi estetică în care meşterii au preluat tipul de plan al prestigioasei ctitorii de la Cozia[101], propriu ariei de cultură sîrbească, dar împămîntenit şi la noi — completîndu-l cu un nou element structural, pridvorul cu turn clopotniţă şi realizînd o decoraţie din firide cu arhivolte subliniate cu discuri ceramice, ultimele două acţiuni reprezentînd contribuţia arhitecturii din mediul tîrnovean. În cazul Cotmeanei II meşterii au lucrat într-un spirit ce îmbina tradiţia — reprezentată de planul triconc, întîlnit în incintă şi preluat de către ei, *„devenit oarecum «canonic» în cazul mai tuturor bisericilor mănăstireşti de la nordul ca şi de la sudul Dunării de Jos“*[102] — cu

---

[77] N. Constantinescu, *Contribuţii arheologice . . .*, p. 232.
[78] *Ibidem,* p. 225.
[79] E. Vîrtosu, *op. cit.,* p. 292.
[80] Ştefan Balş şi Rodica Mănciulescu, *Un tip neobişnuit de pridvor . . .*, p. 87.
[81] N. Constantinescu, *Contribuţii arheologice . . .*, p. 234.
[82] Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar . . .*, p. 94.
[83] *Ibidem,* p. 95.
[84] *Ibidem,* loc. cit.
[85] Gh. I. Cantacuzino, *Aspecte ale evoluţiei . . .*, p. 63.
[86] Şt. Balş şi Rodica Mănciulescu, *op. cit.,* p. 75. Admiţînd faptul că paraclisul a constituit modelul bisericii Sf. Vineri, avem toate motivele să bănuim că ridicarea acesteia s-a petrecut la o dată la care biserica Curţii domneşti prezenta încă aspectul său iniţial — cu pridvor deschis şi turn-clopotniţă —, deci, înainte de construirea turnului Chindiei pe locul vechiului său pridvor, petrecută în timpul primei domnii a lui Vlad Ţepeş (1456—1462) (în acest sens vezi: N. Constantinescu, *Contribuţii arheologice . . .*, p. 234).
[87] Şt. Balş şi Rodica Mănciulescu, *op. cit.,* p. 78; Cristian Moisescu, *Consideraţii asupra arhitecturii . . .*, p. 79.
[88] Şt. Balş şi Rodica Mănciulescu, *op. cit.,* p. 75; Cristian Moisescu, *Consideraţii asupra arhitecturii . . .*, p. 80—81.
[89] Gh. I. Cantacuzino, *Aspecte ale evoluţiei . . .*, p. 60—70.
[90] C. Moisescu, *Consideraţii asupra arhitecturii . . .*, p. 78. Comparînd decoraţia faţadelor celor trei biserici, autorul situează construirea bisericii Sf Vineri la sfîrşitul unei şcoli artistice.
[91] V. nota 71; C. Moisescu, *Prima Curte domnească . . .*, p. 13; idem, *Consideraţii asupra arhitecturii . . .*, p. 76; Şt. Balş şi Rodica Mănciulescu, *op. cit.,* p. 78.
[92] Cristian Moisescu, *Decoraţia exterioară zugrăvită . . .*, p. 54—56.
[93] În jurul capelelor de la Turnu Severin (sec. XIII—XIV) au fost găsite discuri smălţuite (Corina Nicolescu, *Inceputurile ceramicii monumentale în Moldova,* în *Omagiu lui George Oprescu,* Ed. Acad. R.P.R., 1961, p. 382).
[94] V. nota 71.
[95] Ne referim numai la turnurile clopotniţă ce încununează pridvorul şi nu şi la cele de pe pronaos, aşa după cum apare în cazul bisericii Sînicoară de la Curtea de Argeş, monument datat de R. Theodorescu în prima jumătate a secolului al XIV-lea (*Artă şi societate . . .*, p. 10).
[96] Cristian Moisescu, *Consideraţii asupra arhitecturii . . .*, p. 80—82; Şt. Balş şi Rodica Mănciulescu, *op. cit.,* p. 78.
[97] *Ibidem,* p. 75.
[98] *Ibidem,* loc. cit.
[99] V. Dimov, *Razkopkite na Trapeziţa v Tărnovo,* „Izvestia na Bălgarskoto arheologhicesko drujestvo“, V, 1915, p. 156, fig. 121.
[100] N. Mavrodinov, *Văşnata u krasna na starbălgarskite tărkvi,* „Izvestia na Bălgarskia arheologhicescki Institut“, VIII, Sofia, 1934, p. 326.
[101] V. nota 76.
[102] R. Theodorescu, *Artă şi societate . . .*, p. 26.

https://biblioteca-digitala.ro

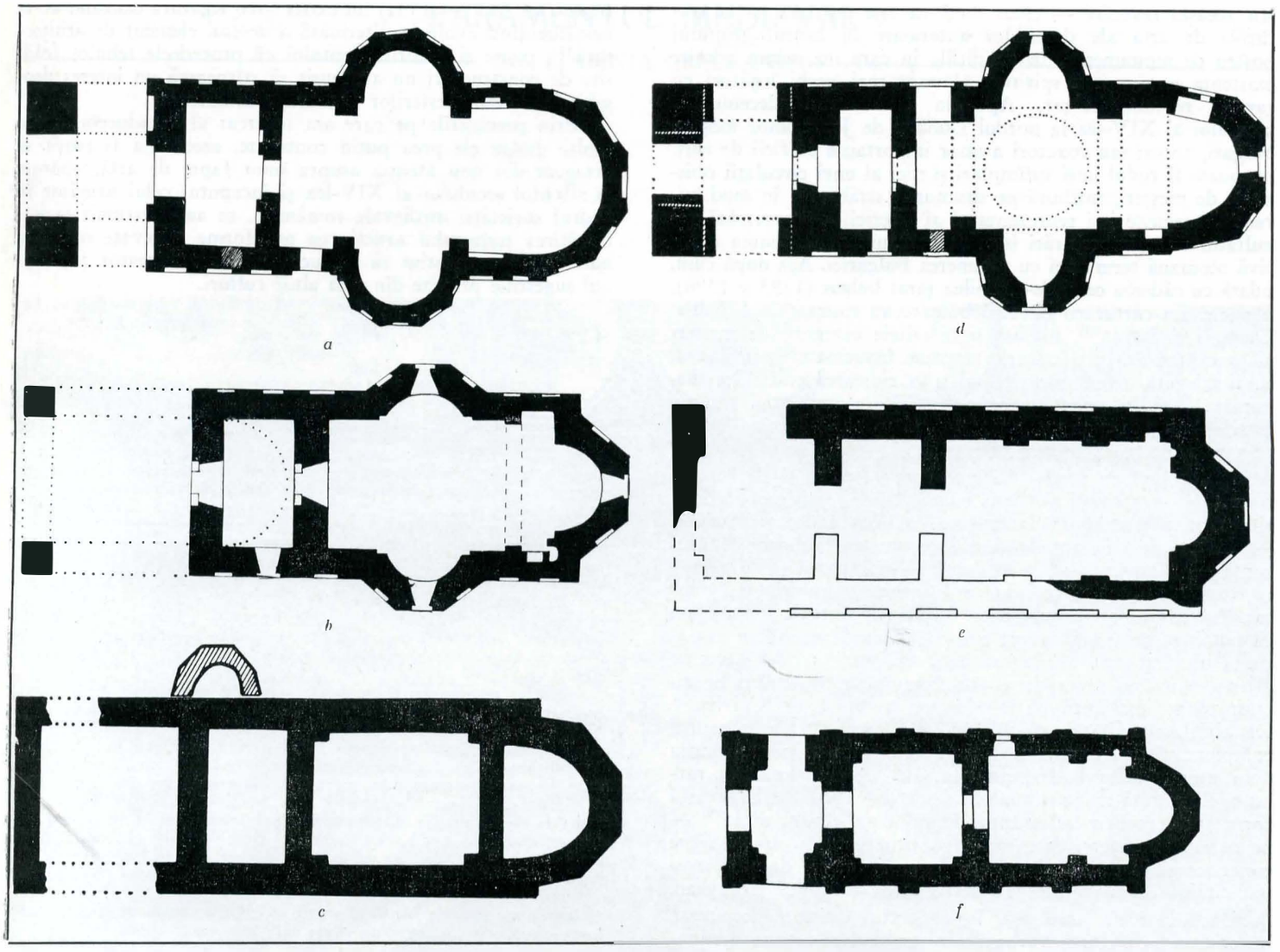

Fig. 16. — a. Tîrgoviște, planul paraclisului Curții Domnești (releveu arh. Cr. Moisescu.). b. Cotmeana, planul celei de-a doua biserici. c. Cetățeni, planul bisericii nr. 1 (releveu arh. Șt. Balș). d. Tîrgoviște, planul bisericii Sf. Vineri (releveu arh. Cr. Moisescu). e. Tîrnovo, planul bisericii nr. 14 de la colina Trapezița (după N. Mavrodinov). f. Vračevšnica, planul bisericii (după Pokryskin).

cunoștințele lor în materie de decorație exterioară (firidele înguste subliniate de aceleași discuri smălțuite) și structură planimetrică (pridvorul deschis cu turn clopotniță, sistemul de boltire etc.). De aceea se pare că nu avem de-a face cu un meșter „*la curent . . . și cu alcătuirea bisericilor contemporane a lui Nicodim, ce a îmbinat un plan dreptunghiular . . . cu celălalt triconc*" așa după cum s-a afirmat într-un studiu de dată recentă[103], ci cu adaptarea la un autentic plan triconc a unor elemente de structură și decorație ce nu sînt specifice numai bisericilor-sală, ci și altor tipuri de biserici din țaratul tîrnovean. La Cetățeni, în cadrul unui edificiu de plan dreptunghiular (biserica nr. 1), meșterul a avut posibilitatea să transpună în totalitatea ei o structură arhitectonică întîlnită în Balcani, realizînd o biserică asemănătoare cu capela nr. 14 de pe colina Trapezița din Tîrnovo, chiar dacă le deosebesc unele detalii constructiv-arhitectonice: ne referim la plasarea celor două perechi de pilaștri în cadrul naosului sau la numărul laturilor absidei altarului. Nu ni se pare lipsit de semnificație modul de realizare a paramentului — atît cît am reușit să cunoaștem din scurtul raport prezentat — prin alternarea blocurilor de piatră cu cărămidă, procedeu întîlnit frecvent în cadrul monumentelor sud-dunărene.

În sfîrșit, ultimul reprezentant și cel mai tardiv al acestui mic grup de monumente, biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște, nu reprezintă nimic altceva decît rezultatul adoptării într-o variantă apropiată a modelului oferit de arta de curte.

Admițînd constatarea că odată cu deceniul 1330—1340 legăturile politice cu sfera de autoritate a Tîrnovei — reflectate pe tărîmul artei prin prezența bisericii Argeș I, a capelelor din fosta cetate a Severinului și a bisericii Sînicoară — vor pierde din importanță în favoarea relațiilor româno-bizantine și româno-sîrbești[104], trebuie găsită o explicație pen-

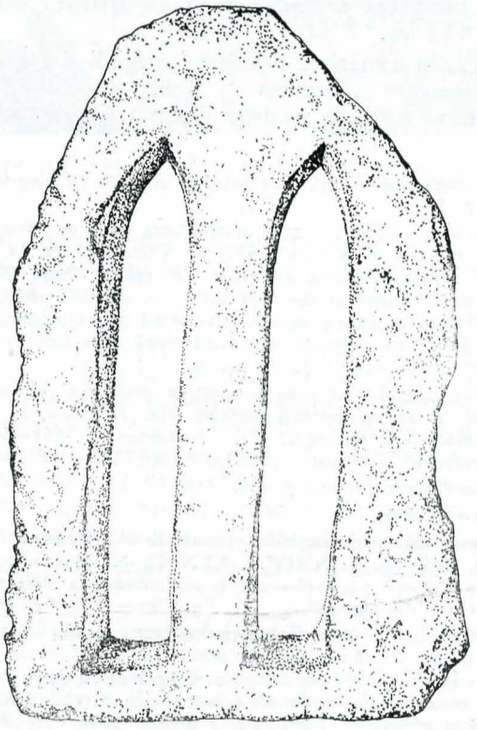

Fig. 15. Ancadrament de fereastră aflat în muzeul mănăstirii Cozia.

[103] *Ibidem*, loc. cit.
[104] *Ibidem*, p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro

tru această revenire — chiar dacă ea este parțială — la tradițiile de artă ale deceniilor anterioare în cadrul grupului nostru de monumente, în condițiile în care nu putem admite existența unui reflex spiritual al unor mai vechi legături cu țaratul româno bulgar. Apariția în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea la nordul Dunării de Jos a unor meșteri bulgari, autori sau coautori a unor importante edificii de cult, nu poate fi rodul unei întîmplări și nici al unei circulații obișnuite de meșteri, întîlnită pe drumurile străbătute în mod curent de negustori și reprezentanți ai bisericii, ci reprezintă rezultatul unor împrejurări istorice determinate de marea ofensivă otomană terminată cu supunerea Bulgariei. Așa după cum, odată cu căderea celui de-al doilea țarat bulgar (1393 și 1396), o parte din cărturarii bisericii bulgare au emigrat în Valahia, Ungaria și Serbia[105], tot așa și diferitele categorii de meșteri și-au căutat adăpost în țările creștine învecinate[106], în cadrul unui adevărat exod, contribuind și la ridicarea edificiilor discutate — ziduri religioase ce reflectă pe planul artei situația istorică schițată mai sus, reprezentînd în același timp o completare a moștenirii epocii precedente.

În legătură cu modul de rezolvare a spațiului de vest al bisericilor muntenești s-a scris nu o dată[107], emițîndu-se diferite ipoteze privitoare la originea și destinația pridvorului — în funcție de formele destul de variate pe care le prezenta — și scoțîndu-se în evidență originalitatea sa în raport cu construcțiile similare din arhitectura balcanică și orientală[108]. Dar monumentele puse de noi în discuție nu credem că pot fi integrate în cadrul preocupărilor de extindere a spațiului bisericii prin adăugarea unor exonartexuri — elemente arhitectonice ce devin de altfel obișnuite în cuprinsul bisericilor muntenești încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea[109]. De altfel, apariția sa destul de tîrzie (sec. XIV) în cadrul complexului de monumente de pe Trapezița se poate datora unui proces, aflat la începuturile sale, de transferare a turnului clopotniță de pe pronaosul deschis — cunoscut în această formă prin numeroase exemple în cel de-al doilea țarat[110] — pe o nouă încăpere, deschisă și ea, proces ce nu apucă să se concretizeze în prea multe exemple poate tocmai datorită evenimentelor ce au condus la desființarea țaratului tîrnovean.

Dacă lucrurile stau așa, în contextul acestor începuturi, nu credem că poate fi vorba de existența unei precise destinații a pridvorului în cadrul cultului, *rosturile sale* — în afară de cele menite să mărească cuprinsul bisericii și mai puțin de cele destinate să protejeze intrarea — *fiind acelea de a susține un turn clopotniță,* iar în funcție de acest scop sînt realizate dimensiunile cît și structura sa. Așa cum va apare în cadrul monumentelor, acest tip de pridvor constituie o componentă dominantă a ansamblului, menirea și semnificația sa fiind alta decît cea a pridvoarelor ce apar în cursul secolului al XVI-lea.

De aceea, în urmărirea problemei originii și evoluției pridvorului muntenesc credem că va trebui să se țină seama de faptul că între tipul de pridvor discutat și cele întîlnite mai tîrziu (sec. XVI—XVII) nu există vreo legătură cauzală, acela neinfluențînd evoluția ulterioară a acestui element de arhitectură[111], poate și datorită faptului că procedeele tehnice folosite de constructori nu au reușit să stîrnească un interes deosebit în rîndul meșterilor veacurilor următoare.

Prin precizările pe care am încercat să le aducem, poate multe dintre ele prea puțin conturate, credem a fi reușit să atragem din nou atenția asupra unor fapte de artă, apărute la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor în cadrul societății medievale românești, ce au contribuit la îmbogățirea tezaurului artistic cu noi forme adecvate mediului autohton care a știut să prelucreze în mod creator și original sugestiile primite din aria altor culturi.

[105] P. Constantinescu-Iași, *Din relațiile artistice româno-bulgare*, Chișinău, 1928, p. 15.

[106] Prof. Vasile Drăguț a avut amabilitatea de a ne semnala apariția, la începutul secolului al XV-lea (1430) pe Valea Moravei la Vračevšnica (vezi Gabriel Millet, *L'Ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919, p. 196, fig. 244) a unui monument de plan drept, ce prezintă de asemenea un pridvor deschis pe trei laturi, suprapus de același turn clopotniță (fig. 16 f). Bănuim că și această prezență, singulară după cîte știm, se înscrie în același context istoric sugerat de noi mai sus.

[107] Printre ultimii care s-au ocupat de problema pridvoarelor sînt: Vasile Drăguț, *Pridvorul bisericii fostului schit Hotărani*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, Edit. Academiei, p. 651—658 și Rada Teodoru, *Pridvorul Tismanei*, „S.C.I.A.", nr. 2, 1967, p. 161—173.

[108] Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 655—656.

[109] *Ibidem*, p. 655.

[110] În acest sens vezi bisericile amintite de Al. Rașenov (*Mesembriski tărkvi*, Sofia, 1932, p. V, XXIV și XXXIV), N. Mavrodinov (*op. cit.*, p. 322) și K. Miatev (*Arhitekturata v srednovekovna Bălgariia*, p. 156, fig. 172; p. 171—172, fig. 189; p. 173, fig. 174; p. 175, fig. 195).

[111] Ne vine foarte greu să surprindem vreo legătură între acest tip de pridvor și cel ce apare abia în secolul al XVII-lea la biserica Sf. Gheorghe din Pitești (1656) sub forma unui pridvor cu două nivele, ambele deschise, cu arcade susținute de stîlpi octogonali, nivelul superior servind drept cameră a clopotelor (vezi *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 34).

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund der Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen, die im Jahre 1972 im Rahmen der vim Denkmalamt unternommenen Restaurationsarbeiten durchgeführt wurden, und der Gegenüberstellung dieser Ergebnisse zu den unter einem neuen Gesc ichtspunkt untersuchten urkundlichen Angaben, war es das Vorhaben der Verfasser die wichtigsten Etappen der baugeschichtlichen Entwicklung der Kirche des gewesnen Klosters Cotmeana festzusetzen sowie den Platz des Sakralgebäudes im Rahmen der Geschichte unserer alten Arch tektur zu bestimmen.

Aus einer ersten Bauphase der Kirche — Cotmeana I genannt — sind nur die Fundamentmauern einer Mauerkirche vom „Trkionktypus" (mit 3 Seitenräumen) erhaltengeblieben; drei Räume — Altar, Naos und Pronaos reihen sich, der Länge der Kirche aneinander nach an, wobei die beiden letzteren durch eine Querwand voneinander getrennt waren. (Abb. 3 a).

In einer zweiten Bauphase wurde, nach der Beseitigung der Überreste des Brandes, dem die erste Kirche sowie die ihr zugehörigen Bauten zum Opfer fielen, die Kirche Cotmeana II errichtet. Diese zweite Kirche behält fast überall die Fundamenmauern der älteren Kirche bei, mit Ausnahme des östlichen Teiles der neuen Kirche, wo der Altar derselben auf einer neuen Fundamentmauern ruht, die an der Innenseite der Fundamentmauer des Altares der älteren Kirche liegt. Im westlichen Teil der Kirche Cotmeana II wurde ein für die kirchliche Architektur jener Zeit neuer Raum hinzugefügt, u.z.w. eine nach drei Seiten offene Vorhalle (Exonarthex) mit einem Glockenturm darüber (Abb. 3 b) so wie es auch aus dem Votivgemälde ersichtlich ist, vermutlich eine Neubemalung im 18. Jh. der ursprünglichen Malerei (Abb. 12).

Die konstruktiven Umwandlungen im 18. Jh. unter denen die Beseitigung der Querwand zwischen Naos und Pronaos (Narthex) hervorzu — heben ist — es entstand auf diese Weise ein grosser Raum mit Naosfunktion — sowie die Abschaffung des offenen Vorraumes und seine Ersetzung durch einen zugeschlossen beträchtlich größeren Raum der somit eine Pronaosfunktion (Narthexfunktion) (Abb. 3 c) erhielt — stellen die dritte und zugleich letzte grosse Umbauphase der Kirche dar (Abb. 3 c).

Nachdem die verschierenen in der geäußerten Meinungen von den Verfassern dieses Aufsatzes kurz besprochen werden, werden im zweiten Teil des Aufsatzes die chronologischen und kunstgeschichtlichen Schlußfolgerungen der Verfasser dargelegt.

Die Untersuchung der urkundlichen Angaben unter einem neuen Gesichtspunkt und insbesondere unter der Heranziehung der Ergebnisse der archäologischen Forschungen ergibt, daß die erste Stiftung in Cotmeana (I) der Herrschaft des Fürsten Radu I (1374/75—1377) zuzuschreiben ist; diese Stiftaktion wurde vollendet — die Verfasser meinen damit sowohl die konstruktive Seite als auch die Gründung des Erbgutes des Klosters — während der gemeinsamen Herrschaft der Fürsten Dan I und Mircea I (bis 1386); wie Tismana und Vodița stellt diese Stiftung, dessen Ursprünge zum Grossteil in den Beziehungen zum serbischen Mönchtum zu suchen sind, einen Anfangspunkt der Entwicklung des rumänischen mittel—alterlichen künstlerischen Schaffens dar.

In seiner ursprünglichen Form ist Cotmeana II das Ergebnis der Stiftungstätigkeit Mirceas des Alten im 2.Teil seiner ansehengeniessenden Herrschaft; die archäologischen, numismatischen, urkundlichen Angaben. sowie diejenigen aus dem Votivgemälde sprechen alle für die Errichtung dieser 2. Kirche in den Jahren 1403—1406.

Die wichtigen von der byzantinisch-balkanischen Kunst in ihrer bulgarischen Ausdrucksweise auf das Sakralgebäude Cotmeana II ausgeübten Einflüsse — die auch auf 3 andere Denkmäler der kirchlichen Architektur sichtbar sind, u.z.w. seien genannt die Kapelle des fürstlichen Hofes in Târgoviște (Abb. 16 a), die Kirche No. 1 von Cetățeni (Abb. 16 c) und die Kirche Sf. Vineri in Târgoviște (Abb. 16 d) und die besonders in der Grundrissgliederung erscheien (siehe Kapelle No. 14 auf dem Hügel Trapezița-Târnovo), beweisen daß das Auftreten des neuen Raumes der Kirche — die offene Vorhalle mit übergesetztem Glockenturm — die Fortsetzung nördlich der Donau eines Vorganges darstellt — in dem geschichtlichen Verhältnissen der Einführung der türkischen Herrschaft in die Balkanhalbinsel, die die Auswanderung einer großen Anzahl von Handwerkern in die freigebliebenen Gebiete hervorrief — eines Vorganges. der in den Gebieten südlich der Donau noch am Anfang war, u.z.w. die bauliche Vorsetzung des auf dem offenen Pronaos (Narthex) stehenden Glockenturmes — im 2. bulgarischen Reich an vielen Beispielen nachweisbar — auf einen Raum der ebenfalls offen ist und unmittelbar dem Pronaos folgt, die Vorhalle deren Funktion in erster Linie neben der Vergrösserung des kirchlichen Raumes in der Unterstützung des Glockenturmes besteht.

https://biblioteca-digitala.ro